

Kur'an'da Faħřâ Lafzının Anlam Çerçevesi

The Meanings of Faħřâ as a Quranic Concept

Doç. Dr. Muhammet Abay

Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İstanbul/Türkiye
abay@marmara.edu.tr

Marmara University
Faculty of Theology
Istanbul/Turkiye
ORCID: 0000-0002-2209-5069

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Arařtırma Research Article
Geliř Tarihi Received	07 Ağustos August 2023
Kabul Tarihi Accepted	28 Eylül September 2023
Yayın Tarihi Published	31 Aralık December 2023
Yayın Sezonu Pub Date Season	Aralık December
Sayı Issue	40
Sayfa Pages	1-35

Atıf | Cite as

Muhammet Abay, "Kur'an'da Faħřâ Lafzının Anlam Çerçevesi". Usul İslam Araştırmaları Dergisi 40 (Aralık 2023), 1-35.

DOI: 10.56361/usul.1339205

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Muhammet Abay).

Öz

Faḥṣâ kelimesi *fhṣ* kökünden türemiştir ve Arapçada bu kökten türeyen kelimeler yaygın bir kullanıma sahiptir. Kur'an'da bunlardan sadece *fâhiṣe* ve onun çoğulu *fevâhiṣ* ile *faḥṣâ* kelimeleri geçmektedir. *Fâhiṣe* kelimesi biri muzmar olmak üzere on dört, *faḥṣâ* kelimesi altı, *fevâhiṣ* kelimesi de dört yerde kullanılmıştır. İlgili ayetleri tefsir eden müfessirler bu kelimelerin hangi anlama geldiğine dair bazen farklı bazen de birbirine aykırı düşen açıklamalar yapmıştır. Ayrıca bazı müfessirler kendi içinde de tutarlı açıklamalar sunamamıştır. Bu durum, ilgili kelimelerin geçtiği ayetlerin doğru anlaşılmasını zorlaştırma, kastedilen anlamdan uzaklaşılmasına sebep olmaktadır. Sonuç olarak, bu kelimelerin anlamları konusunda tefsirlerde bir karmaşa vardır. Bu karmaşa giderilmeden ilgili ayetlerin doğru bir şekilde anlaşılması mümkün görünmemektedir. Bu makalenin amacı *fhṣ* kökünden türeyen ve Kur'an'da kullanılan *fâhiṣe*, *faḥṣâ* ve *fevâhiṣ* kelimelerine yüklenen anlamlardaki karışıklığı ortadan kaldırmak ve kontekste en uygun anlamı belirlemektir. Bunu gerçekleştirmek üzere önce klasik Arap lügatlerinden hareketle genel olarak bu kelimelerin hangi anlamlara geldiği tespit edilmiş, ardından kelimelerin yer aldığı ayetler tek tek ele alınarak müfessirlerin verdiği anlamlar değerlendirilmiş ve nihayetinde metnin siyak sibakı yanında tarihsel bağlamı göz önüne alınarak ayette kastedilen anlam belirlenmiştir. Böylece *fâhiṣe*, *faḥṣâ* ve *fevâhiṣ* kelimelerinin Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığıyla ilgili tefsirlerdeki karmaşayı ortadan kaldıracak daha net bir çerçeve çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an Kelimeleri, Garibü'l-Kur'ân, *Fhṣ* Kökü, *Fâhiṣe*.

The Meanings of *Faḥṣā* as a Quranic Concept

Abstract

The word *faḥṣā* is derived from the *fḥṣ* and is commonly used in Arabic. In the Qur'an, only the words *fāḥiṣe*, *sevāḥiṣ* and *faḥṣā* are mentioned. Scholars who interpreted the relevant verses have sometimes provided different and conflicting explanations for the meanings of these words. Furthermore, some scholars have not been able to present consistent explanations among themselves. This situation makes it difficult to accurately understand the verses in which these words appear. As a result, there is confusion in the interpretations concerning the meanings of these words, and understanding the relevant verses correctly is not possible without resolving this confusion. The purpose of this article is to eliminate the ambiguity regarding the meanings of these words and to determine their most suitable contextually appropriate meanings. To achieve this, the general meanings of these words have been identified based on classical Arabic dictionaries, then the verses in which these words appear have been individually examined, and the meanings provided by scholars have been evaluated while considering the historical context and the coherence of the text. Thus, a clearer framework has been drawn to eliminate the confusion in the interpretations of *fāḥiṣe*, *faḥṣā*, and *sevāḥiṣ* in the Qur'an.

Keywords: Tafsiṛ, Words of Qur'an, Ġarīb al-Qur'an, *Fḥṣ* Root, *Fāḥiṣe*.

معاني كلمة الفحشاء في نطاق القرآن

الملخص

كلمة "الفحشاء" مشتقة من جذر "فحش" والكلمات المشتقة من هذا الجذر لها استخدام شائع في اللغة العربية. وأما في القرآن، يتم ذكر كلمة "الفاحشة" وجمعها "الفواحش"، فضلاً عن استخدام كلمة "الفحشاء" فقط. تم استخدام كلمة "الفاحشة" أربع عشرة مرة، كلمة "الفحشاء" ست مرات، وكلمة "الفواحش" أربع مرات. قدم المفسرون تفسيرات مختلفة وأحياناً متناقضة حول معاني هذه الكلمات. بالإضافة إلى ذلك، لم يستطع بعض المفسرين تقديم تفسيرات متسقة داخل أنفسهم. هذا يجعل من الصعب فهم الآيات بشكل صحيح، ويؤدي إلى التباعد عن المعنى المقصود. وبالنتيجة، توجد حالة من الارتباك في التفسيرات حول معاني هذه الكلمات، ولا يمكن فهم الآيات المحتوية على هذه الكلمات بشكل صحيح قبل حل هذا الارتباك. هدف هذه المقالة هو توضيح الارتباك في معاني كلمات "الفاحشة" و"الفحشاء" و"الفواحش" المستخدمة في القرآن، وتحديد المعنى الأنسب لها في السياق. لتحقيق ذلك، تم تحديد معاني هذه الكلمات استناداً إلى القواميس العربية القديمة، ثم تم مناقشة معاني التفسيرات التي قدمها المفسرون للآيات التي تحتوي على هذه الكلمات، وتم تحديد المعنى المقصود في الآيات استناداً إلى السياق ووسط النزول. بالتالي، تم وضع إطار أوضح يساعد في إزالة الارتباك في التفسيرات حول استخدام كلمات "الفاحشة" و"الفحشاء" و"الفواحش" في القرآن.

الكلمات المفتاحية: التفسير، كلمات القرآن، غريب القرآن، جذر فحش، الفاحشة.

Giriş

Fahşâ kelimesi *fhş* kökünden türemiş bir isimdir. Arapçada bu kökten türeyen ve yaygın olarak kullanılan çok sayıda isim ve fiil vardır. Bazıları Türkçeye de geçmiştir. Kur'an'da ise sadece *fâhişe* ve onun çoğulu *fevâhiş* ile *fahşâ* kelimeleri geçmektedir. Müfessirler bu kelimelerin anlamı hakkında farklı görüşler ortaya koydukları gibi aynı müfessir aynı kelimeye birbirine zıt anlamlar da vermiştir. Bu durum ilgili kelimelerin geçtiği ayetlerde kastedilen manayı anlamayı zorlaştırmaktadır. Kısacası tefsirlerde bu kelimelerin anlamlarına dair karmaşa vardır ve bu karmaşa giderilmeden ilgili ayetlerin doğru anlaşılması mümkün değildir. Bu makalenin amacı da bu kelimelerin anlamları üzerindeki belirsizliği ortadan kaldırmaktır. Bunun için önce klasik Arap lügatlerinden ilgili kelimelerin hangi anlamlara geldiği tespit edilecek, ardından kelimelerin geçtiği ayetler tek tek ele alınacak ve müfessirlerin verdikleri anlamlar değerlendirilecek, metnin siyak sibakı yanında tarihsel bağlamı göz önüne alınarak ayette kastedilen anlam belirlenecektir. Böylece *fâhişe*, *fevâhiş* ve *fahşâ* kelimelerinin Kur'an'daki anlamlarıyla ilgili karmaşa giderilmiş ve net bir çerçeve çizilmiş olacaktır.

1. *Fhş* Kök Anlamı

Fhş kökünden türeyen kelimelerdeki ortak anlam, *kubh* ve *şenâ'at* kelimeleriyle izah edilmiştir.¹ Ancak *kubh* ile *fuşş* arasında temel fark, *kubh*'un aksine *fuşş*'un suret bakımından çirkin olanlar için kullanılmamasıdır. Ayrıca *fuşş*, *kubh*'u nitelendirmek için de kullanılır ve kelimedeki çirkinlik anlamının had safhaya vardığını ifade eder. Bir anlamda alışıldık sınırların çok ötesine geçen şeyler için *fâhiş* nitelemesi yapılırken *kabih* nitelemesi yapılmaz.²

Fhş kökündeki anlamı “bariz çirkinlik” diyerek daraltan yaklaşımlar da vardır.³ Anlam bakımından *kubh*, *sû'*, *hecn*, *fağh* gibi kelimelere benzeyen *fhş* kökünü onlardan ayıran yön; kötü söz izhar etmek, cimrilik göstermek, bir iş yaparken normalden öteye geçmek gibi durumların *fhş* kökünün delaleti kapsamına girmesidir. Dolayısıyla açık ve kaba olan her isyan hareketi *fâhişe*,

¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), “fhş”, 4/478.

² el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.), 232. Ayrıca bk. el-Firûzâbâdî, *Besâirü zevi't-temyiz fi letâifi'l-Kitâbi'l-aziz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1973), 4/176.

³ Hasan el-Mustafavî, *et-Tahkik fi kelimâti'l-Kur'âni'l-kerim* (Londra: Merkezü Neşri Âsâri'l-Allâme el-Mustafavî, 2009), “fhş”, 9/36.

daha vurgulu anlamda *fahşâ* olarak nitelendirilir. Bu nitelikteki eylemin çirkinliği de kendiliğindedir veya örf yahut şeriat ona çirkin nitelemesi yapmıştır.⁴

Bir başka yaklaşıma göre bir şeyin yapılmasında veya söylenmesinde toplumun belirlediği sınırların aşılması durumunda *fahuşe* fiili kullanılır. Ancak çoğunlukla edep sınırlarını aşan ve tepki çeken durumları karşılar. Çünkü içten gelen dürtülerle ortaya çıkan bu tür söz ve davranışlar; zarar, kötülük ve utanç gibi durumlar ortaya çıkarır.⁵

Muhtelif iştikak teorileri açısından *fhş* kökününün, aynı harflerden oluşan diğer köklerle anlam ilişkisi olup olmadığı üzerinde durulabilir. Aralarında anlam ilişkisi kurulabilmesi durumunda bunun *fhş* kökündeki anlamı netleştirmede yardımcı olması muhtemeldir. Nitekim Râzî de böyle bir irtibat kurarak *hşf* ile *fşh* köklerinden hareketle *fhş*'deki anlamı ortaya koymaya çalışmıştır.⁶

Fhş yanında aynı harfleri taşıyan *hşf*, *hfs*, *fsh* ve *fhş* kökleri de dilde kullanımdadır.⁷ Bunlardan türeyen kelimeler incelendiğinde⁸ sadece *fhş* ile *hşf* arasında, her iki kökün de insanın olumsuz gördüğü, istemediği bir durumu ifade etmesi bakımından bir anlam yakınlığı görülmektedir. İki asli harfi aynı olan kökler açısından *fhş* ile *vhs*, *chs* ve *mhs* kökleri de karşılaştırılabilir. Bu köklerden türeyen kelimeler incelendiğinde⁹ aralarında ses benzerliği yanında anlam benzerliği sayılabilecek bir yakınlık bulunmakla birlikte *fhş* kökünden türeyen kelimelerin anlamını açacak bir ilişki görülmemektedir. Yine büyük iştikak teorisi açısından *fhs*, *fhc*, *fhh*, *fhs*, *fhl*, *fhm* ve *fhv* gibi sadece üçüncü harfin değiştiği kökler arasında anlam ilişkisi olup olmadığına bakıldığında, erkeklik ve kudret anlamı ifade eden *fhl*¹⁰ dışındakilerle *fhş* kökü arasında bariz bir anlam ilişkisi görülmemektedir.

Fhş kökünden türeyen kelimelerin anlamları da bu kökün çerçevesini belirlemeye yardım edebilir. Bir işin kişiyi bezdirmesi, birini söz veya davranışla incitmek, kaba ve müstehcen konuşmak veya edepsizce davranmak, insanları

⁴ Mustafavî, *et-Tahkik*, “fhş”, 9/36.

⁵ İbn Âşûr, *Tefsîrî 't-tahrîr ve 't-temvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusîyye li'n-Neşr, 1984), 2/105.

⁶ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu 'l-gaybu 'l-gayb: et-Tefsîrû 'l-kebir* (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 29/270.

⁷ el-Ezherî, *Tehzîbü 'l-luga*, thk. Muhammed İvaz Mür'ib (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), “hşf”, 4/111.

⁸ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-luga*, “hşf”, 2/62-63, “hfs”, 2/86; İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-luga*, thk. Remzî Münîr Baalbekî (Beirut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), “hşf”, 1/537.

⁹ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-luga*, “vhs”, 6/91-92, “chs”, 1/427, “mhs”, 5/299-300.

¹⁰ İbn Fâris, *Mekâyisü 'l-luga*, “fhl”, 4/478-479.

aşağılamak, kötülükleri sayıp dökmek gibi eylemler bu kökten türeyen fiillerle anlatılmıştır.¹¹ İsim olarak *fuḥş*, *fuḥşe*, *fâhişe* ve *fahşâ* kelimeleri vardır. Çok sayıda söz, fiil veya durum *fuḥş* olarak nitelendirilir. Ancak klasik lügatler, *fuḥş* bilinen bir şeydir demekle yetinmiş;¹² bir kısmı *fâhişe* ve *fahşâ* kelimeleriyle aynı anlama geldiğini belirtmiştir.¹³ *Fuḥşe* kelimesine ise sözlüklerde rastlanmaz; kadim metinlerde de nadiren geçer. Bunlardan birinde vücutta oluşan kusur ve anormallik anlamında kullanılmıştır.¹⁴

Öte yandan lügat âlimlerinin *fuḥş* veya *fâhiş* kelimesiyle açıkladığı kelimeler de *fḥş* kökünün anlamını tespit etmeye yardımcı olabilir. Lügatlerde bu tarzda çok sayıda kelime yer almaktadır. Bunların ortak özelliği kaba saba veya tutarsız konuşma, kadınlarla laübalice şakalaşma veya müstehcen konuşma, sivri dilli, ağzı bozuk olma gibi anlamlardır.¹⁵

Görüldüğü üzere *fḥş* kökünden türeyen kelimeler çoğunlukla kişiye yakıştırılmayan, kişiliği veya konumu gibi durumlardan ötürü kendisinden beklenmeyen, ilk karşılaşıldığında yadırganan olumsuz söz ve davranış sergilemek anlamlarında kullanılmaktadır. Böyle durumlarda söylenen söz ve yapılan fiil de bu kökten türeyen kelimelerle anlatılır. Böylece konuşulan sözün veya sergilenen tavrın normal karşılanmadığı, doğru ölçülerin dışına çıktığı, çirkin bulunduğu ve tepki gösterilmesi gerektiği ifade edilmiş olur. Bu tür olumsuzluklar çoğunlukla kadın erkek ilişkilerinde söz konusu edilse de bunlarla ilgisi olmayan ancak ilk anda garip karşılanan durumlarda da bu kökten türeyen kelimeler kullanılmaktadır.¹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber, Hz. Âişe'ye aşırılıktan uzak durup insanlara nazik davranmasını öğütlerken¹⁷ *fuḥş* veya *fâhişe* kelimesini

¹¹ *Fḥş* kökünden türeyen kelimelerin anlamları için bk. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Samerrâî (Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.), “fḥş”, 3/96; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, “fḥş”, 1/537; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, “fḥş”, 4/111-112; el-Cevherî, *es-Sihâh ve tâcü'l-luga ve siḥâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgaffâr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), “fḥş”, 3/1014; İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luga*, “fḥş”, 4/478; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), “fḥş”, 712-713; İbn Side, *el-Muhkem*, “fḥş”, 3/114; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/9; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), “fḥş”, 6/325-326; ez-Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Küveyt: Vüzâratü'l-İrşâd, 1965), “fḥş”, 17/296-297.

¹² Halil, *el-Ayn*, “fḥş”, 3/96.

¹³ İbn Fâris, *Mekâyisü'l-luga*, “fḥş”, 4/478.

¹⁴ el-Câhiz, *el-Bursân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hûlân* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1410), 72.

¹⁵ Bu ve benzer kullanımlara dair örnekler için bk. Halil, *el-Ayn*, 1/148, 350, 2/120, 162, 3/387, 4/177, 218, 233, 310, 460, 5/31, 189, 6/301, 7/432, 8/220.

¹⁶ Örnek için bk. Halil, *el-Ayn*, 5/31.

¹⁷ el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Nuhât, 1422), “Edeb”, 38 (No. 6030); Müslim, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), “Selâm”, 11 (No. 2165).

kullanmıştır. Hz. Peygamber'in insanlara ölçsüz, kaba saba ve kırıcı davranmadığını anlatan ifadelerde *fâhiş* ve *mütefahhiş*¹⁸ veya *fehîhâş*¹⁹ kelimeleri kullanılmıştır. Öte yandan Hz. Peygamber, vücutta beliren şişin azmasını²⁰ *fuşş* kelimesiyle tanımlamıştır. Bütün bu kullanımlar *fşş* kökü için yukarıda çizdiğimiz anlam çerçevesini desteklemektedir.

Kelimenin kökündeki çirkinlik; söz, eylem veya kişinin zatındaki bir vasıf olmayıp bunlara şahit olanın onlara yüklediği değeri ifade eder. Güzellik ve çirkinlik göreceli kavramlardır ve birinin güzel ve normal gördüğünü başkası çirkin ve anormal görebilir. Toplum içerisinde yerleşmiş uygulamalar bakımından insanların normalden sapma olarak algılayıp “aşırı” kabul ettiği, bu yüzden “çirkin” diye damgaladığı söz, eylem ve kişi *fahiş* olarak nitelendirilmektedir. Kur'an'da bu kelime, ayrıca din tarafından “aşırı” görülüp “çirkin” olarak nitelendirilen eylemleri de kapsayacak şekilde kullanılmıştır.

Sonuç olarak *fşş* kökünden türeyen kelimeler, aynı anda çirkinlik ve aşırılık anlamlarının yer aldığı bir anlam çerçevesine sahiptir. Bundan ötürü kimi klasik sözlüklerde *fuşş* kelimesine genelde “kubh-i şedîd” anlamı verilmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında *fşş* kökünden türeyen kelimelerle Kur'an'da kastedilen anlamlar üzerinde durulacaktır.

2. *Fâhişe* Kelimesi

Fşş kökünden türeyen kelimeler arasında Kur'an'da en çok kullanılan kelime *fâhişe* olup on üçü zahir biri muzmar olmak üzere on dört yerde geçmektedir.

2.1. Sarf ve Lügat Açıklamaları

Klasik sözlüklerin bir kısmında, bilinen bir şeydir denerek *fuşş* kelimesi için anlam verilmemiştir. Kısmen muahhar sözlüklerde ise çok çirkin söz ve fiil olarak tanımlanmıştır. Modern sözlüklerde *fuşş* çok çirkin söz söylemek veya davranışta bulunmak; cevap verirken aşırıya kaçmak; perişan bir hâlde görünmek anlamı yanında çok çirkin söz veya davranış anlamında isim olarak da ifade edilmiştir.²¹ *Fuşş* bazen artma ve çokluk anlamında da kullanılır. Dolayısıyla bir

¹⁸ Buhârî, “Edeb”, 38 (No. 6029).

¹⁹ Buhârî, “Edeb”, 38 (No. 6031).

²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 8/251.

²¹ Örnekler için bk. *Mu'cemü'd-Devha et-Târihi li'l-Lugati'l-Arabiyye*, “فحش” (Erişim 18 Nisan 2023).

şeyin olması gerekenden fazla olması durumu *fuḥş*, fazla olan şey de *fâhiş* olarak olarak nitelendirilir.²²

Fâhiş kelimesi *fahuşe* fiilinden ism-i fail kalıbında türemiş bir isim olup *fuḥş* vasfını taşıyan kişi, söz, fiil veya durumu ifade eder. Sıfatı taşıyanın müzekker veya müennes oluşuna göre *fâhiş* ve *fâhişe* kullanımlarına rastlanır. Örnek olarak *racül fâhiş* veya *imrae fâhişe* dendiğinde bazen kaba saba konuşan, bazen aşırı derece cimrilik yapan, bazen ölçüsüz cevap veren kişi kastedilir.²³ Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere bu kelimeleri Hz. Peygamber insanlara kaba sözlerle cevap verme anlamında kullanmış; ayrıca onun kaba saba konuşmadığı, böyle davranışa aynıyla karşılık vermediği de bu kelimelerle anlatılmıştır.²⁴ *Fâhiş* kelimesi itidal sınırını iyice aşan şeyler için de kullanılır.²⁵ Mesela pirenin ısırdığı yerden çıkan kan miktarının fazlalığı *fâhiş* kelimesiyle anlatılır.²⁶

Görüldüğü üzere *fuḥş* ve *fâhiş* kelimeleri belirli bir eylemi değil; ölçüsüzce yapılmış pek çok eylemi içine alacak bir anlam genişliğine sahiptir. Bundan ötürü pek çok eylem bu kelimeyle tanımlanabilmektedir. Mesela konuşurken kaba saba, müstehcen, kırıcı, incitici, yaralayıcı kelimeler kullanan kişi ve kullandığı kelimeler *fâhiş* olarak nitelendirilir. Ancak müstehcen kelimeleri kendi eşine söyleyen *fâhiş* olarak nitelendirilmemektedir. Yine kaba saba, sert, acımasızca davranan kişi ve davranışı da *fâhiş* olarak nitelendirilir. Ancak aynı davranışı savaş esnasında düşmana yaptığında bu niteleme yapılmaz. Söz konusu cinsel ihtiyacı gidermek ise bunu eşinden başkasıyla gideren veya eşiyile giderse de normal olmayan yollara sapan kişi ve onun davranışı *fâhiş* olarak nitelendirilir. Fakat Cahiliye Dönemi'nde bazı Arapların, hür veya evli bir kadının zina etmesini *fâhiş* olarak nitelendirirken köle veya dışarıdan birinin zina etmesini yahut bir erkeğin alenen fahişelik yapan bir kadınla zina etmesini *fâhiş* olarak nitelendirmemesi, hatta bunu bir erkeklik göstergesi sayıp övünmesi²⁷ tezat bir durum olarak görünmektedir.

²² el-Herevî, *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadis*, thk. Ahmed Ferid el-Yezidi (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), “fḥş”, 5/1416.

²³ Zebidi, *Tâcü'l-arûs*, “fḥş”, 17/297-298.

²⁴ Müslim, “Selâm”, 11 (No. 2165); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/313, 314, 317, 325, 356, 365; Herevî, *el-Garibeyn*, “fḥş”, 5/1416.

²⁵ Askerî, *el-Furûk*, 232.

²⁶ Zebidi, *Tâcü'l-arûs*, “fḥş”, 17/297. Ayrıca bk. Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/129.

²⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Dâri's-Sâki, 2001), 9/133-134.

Dolayısıyla *fâhiş* kelimesinin kullanımında konjonktürel bir durum söz konusudur. Bu yüzden bir eylemin iyi, kötü, aşırı veya mutedil olarak nitelendirilmesinde toplumsal kabullerin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Söz veya eylem toplum tarafından müsamahayla karşılanabilir sınırların ötesine geçmiyorsa ona *fâhiş* nitelemesinin yapılmadığı görülmektedir.

Fâhiş ve onun müennesi olan *fâhişe* kelimesi ism-i fail kalıbında olması bakımından aslında sıfat anlamı taşır. Tanımladığı şeye bağlı olarak kavli-fâhiş, amel-i fâhiş ve racül-i fâhiş şeklinde bir anlam ifade eder. Ancak çoğunlukla mevsuf hazfedilerek isim gibi kullanılır. Kur'an'daki bütün kullanımları da bu şekildedir.

2.2. Ayetlerde Kastedilen Anlamlar

Fâhişe kelimesi Kur'an'da on üç yerde zahir olarak bir yerde de muzmar olarak geçmektedir.²⁸ Zamirle işaret edilen yer de dahil olmak üzere altı yerde marife, diğer yerlerde nekre olarak kullanılmıştır. İki ayette kelime, cümlenin başında zikredilen belirli bir eylemi nitelendirdiğinden nekre kullanım da marife hükmünde kabul edilebilir. Bu iki nekre kullanım yanında diğer marife kullanımlarda *fâhişe* kelimesiyle muayyen bir eylemin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bunların tamamında dikkati çeken bir başka nokta da *fâhişe* olarak nitelenen eylemin yapılışının aynı kökten türeyen bir fiil yerine *etâ* veya *fe'ale* fiiliyle ifade edilmesidir.

Eğer *fâhişe* niteliğindeki eylemin yapılması *fe'ale* fiiliyle ifade edilmişse sırf bu eylemin yapıldığını bildirme anlamı kastedilmiştir. Kur'an'da bu kalıp iki kez kullanılmıştır ve birinde müşriklerin diğerinde müminlerin *fâhişe* işlemesinden söz edilmiştir.²⁹ Eğer *fâhişe* eyleminin yapılması *etâ* fiiliyle ifade edilmişse bu durumda kişinin eylemi bizzat kendi iradesiyle yaptığı anlamına gelir. Çünkü *etâ* fiili kişinin bir eylemi bile isteye yaptığı durumlarda kullanılır.³⁰ İbn Âşûr da bir işi kasten yapanın bir yere varıncaya kadar yürüyen kişiye

²⁸ Bk. Âl-i İmrân 3/135; en-Nisâ 4/15, 16, 19, 22, 25; el-A'râf 7/28, 80; el-İsrâ 17/32; en-Nûr 24/19; en-Neml 27/54; el-Ankebût 29/28; el-Ahzâb 33/30; et-Talâk 65/1.

²⁹ el-A'râf 7/28; Âl-i İmrân 3/135.

³⁰ ez-Zemaşşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil* (Kahire - Beyrut: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs - Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 1/487; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/528.

benzemesi sebebiyle bu ifadenin bir eylemi yapmaya davranmak, kalkmak anlamında istiare olduğunu belirtmiştir.³¹

Müfessirlere göre *fâhişe* kelimesi Kur'an'da; marife olduğunda zina ve livata; nekre olduğunda masiyetler; *mübeyyine* sıfatıyla geçtiğinde kocalık hakkını çiğnemek ve onunla kötü geçinmek anlamında kullanılmıştır.³² Kur'an lügati yazarlar arasında ise *fâhişe* kelimesinin Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığı konusunda ittifak yoktur. Dörtten sekize kadar farklı anlam zikredilmiştir. Büyük çoğunluğa göre kelime Cahiliye Dönemi'nde müşriklerin atalarının geleneklerine uyararak uyguladıkları *bahîre*, *sâibe* ve buna benzer sapkınca uygulamalar; zina; erkeklerle arkadan ilişkiye girmek ve kadının kocasına nüşüzü anlamlarında kullanılmıştır.³³ Bunlara çok çirkin günahlar, cimrilik ve üvey anneyle evlenmek anlamları da eklenmiştir.³⁴ Modern bir çalışmada el-A'râf 7/28 ayetinin siyakından hareketle kelimenin Kur'an'da harp anlamında da kullanıldığı belirtilmiştir.³⁵

Görüldüğü üzere Kur'an lügatlerinde *fâhişe* kelimesi için belirlenen bazı anlamlar birbiriyle uyumlu olsa da ittifak edilen bir anlam çerçevesinin olmadığı açıktır. Bizim tespit ettiğimiz anlamlar ise şöyledir:

2.2.1. Kabih Eylem

Fâhişe kelimesi sekiz ayette nekre olarak geçmektedir. İki ayette kelime ayetin baş tarafında tanımlanan bir eylemi nitelemektedir. Üç yerde *mübeyyine* sıfatıyla kullanılmıştır. Üç yerde ise kelime mutlak olarak kullanılmıştır. Ancak bunlardan en-Nisâ 4/25 ayetinde *fâhişe* kelimesinin zina anlamında kullanıldığı açık olduğundan ilgili başlık altında değerlendirilecektir.

³¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 4/270.

³² İbn Atiyye, *el-Muharrarü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kütâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 4/381-382 (el-Ahzâb 33/30).

³³ el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007), 370.

³⁴ Herevî, *el-Garibeyn*, 5/1415; er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dârü'l-Kalem - Dârü's-Şâmiyye, 1412), 626-627; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yûni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 466-467; es-Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnüssüd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 3/205; ed-Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'an ev islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Abdülaziz Seyyidülehl (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983), 351-352; Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 675, 701, 742.

³⁵ Ahmed Muhammed el-Berîdî - Fehd İbrahim ed-Dalî, *Mevsûatü'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm* (Riyad: Darü't-Tedmüriyye, 2014), 997-998.

Fâhişe kelimesinin nekre olarak geçtiği el-İsrâ 17/32'de zinaya yaklaşmayın denmiş, gerekçe olarak zina eyleminin *fâhişe* olması gösterilmiştir. Ayette zinaya toplumsal ve dinî açıdan olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Bu nedenle ayetteki *fâhişe* kelimesi genellikle masiyet veya çok büyük çirkinlik şeklinde tefsir edilmiştir.

Kelimenin yine nekre olarak geçtiği en-Nisâ 4/22'de babalarınızın nikahına aldığı kadınları nikahınıza almayın denmiş, gerekçe olarak bu eylemin *fâhişe* olması gösterilmiştir. Ayette üvey anneyle evlenmeye olumsuz bir anlam yüklemiştir. Bazı müfessirler ayetteki *fâhişe* kelimesini zina anlamına almıştır.³⁶ Yani üvey anneyle evlenmek zina olduğu için yasaklanmıştır. Ancak İslam'ın üvey anneyle evlenmeyi yasaklama gerekçesi, bunun toplumsal ve ahlakî açıdan fesada yol açan uygulama olmasıdır. Üvey anneyle evlenme nikah akdiyle gerçekleştiği için bu eylemi doğrudan zina olarak nitelendirmek mümkün değildir. Ayrıca yasaklandıktan sonraki süreçte daha önce yapılan bu tür nikah akitlerinin feshedildiğine işaret eden bir rivayet de yoktur. Öte yandan bu tarz nikah yaygın olmasa da fiilen vardı. Hatta Hz. Peygamber'in dedelerinden Hâşim'in üvey annesiyle evlendiği, bu sebeple Hz. Peygamber'in "Benim nesebim nikaha dayanır, nikahsızlığa değil." dediği³⁷ belirtilir.³⁸ Bir başka açıdan bakıldığında, bu nikahı yapanların maksadı illa kadınlı ilişkiye girmek değildir. Çünkü bazıları bu kadınlarla hiç ilgilenmediği gibi ölünceye kadar başkasıyla evlenmesine de izin vermezdi.³⁹ Bu durum Nisâ 4/22 ayetindeki *fâhişe* kelimesiyle zina değil, çok çirkin eylem anlamının kastedildiğini gösterir.

Fâhişe kelimesinin nekre olarak kullanıldığı Âl-i İmrân 3/135 ayetindeki anlamı bazı müfessirler zina olarak belirtmiş olsalar⁴⁰ da bu tefsir ayetin bağlamına uygun değildir. Çünkü ayette müminler birtakım vasıflarından ötürü övülmektedir. Bu meyanda *fâhişe* işlediklerinde günahlarına tövbe ettikleri belirtilerek onlara mağfiret ve cennet vadedilir. Ayette "*fâhişe* işlerler ise..." yerine "*fâhişe* işlediklerinde..." denildiği dikkati çeker. Şart cümlesinin *izâ* ile

³⁶ et-Taberî, *Mecmeu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-Ulûm, 2005), 3/44.

³⁷ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Merkezü'l-Buhûs (Kahire: Dâru't-Te'sil, 2013), 7/253 (No. 14188); et-Taberî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 10/329 (No. 10812); el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Heçr, 2011), 14/340 (No. 14192).

³⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 10/201.

³⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 10/206.

⁴⁰ et-Taberî, *Tefsiri'l-Taberî: Câmîu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Heçr, 2001), 6/60-61.

kurulması bunun zaman zaman yaşandığını gösterir. Oysa zina İslam'da en büyük günahlardan biridir ve müminleri övücü bir tanımlama yapılacaksa “zina ettiklerinde tövbe ederler” şeklinde vukuu kesinleştiren bir ifade yerine “zina ederlerse tövbe ederler” şeklinde vukuu zayıflatan bir ifadenin kullanılması daha uygun düşer. Bu ve benzeri sebeplerden ötürü çoğunlukla müfessirler bu ayetteki *fâhişe*'yi Allah'ın izin verdiği sınırların dışına çıkan çirkin eylem olarak tefsir etmiştir.⁴¹

el-A'râf 7/28 ayetinde nekre olarak geçen *fâhişe* kelimesi de tefsirlerde masiyet veya Kâbe'yi çıplak tavaf etmek gibi eylemler şeklinde yorumlanmıştır. Bazı müfessirler buna şirk koşmak veya putlara tapmak gibi eylemleri de eklemiştir.⁴² Ancak surenin başından beri yapılan vurgularda Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmek gibi edep dışı bir uygulamanın örnek olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim surenin 20 ve 22. ayetlerinde Hz. Âdem'in ayıplarını ortaya çıkarmak için şeytan tarafından aldatıldığı; 26. ayetinde insana ayıplarını örtecek ve zinet olacak şekilde elbise bahşedildiği; 27. ayetinde ise şeytanın ayıplarını göstermek için Hz. Âdem'in üzerindeki örtüyü kaldırdığı ifade edilmiştir. Bütün bu vurgular bazı Arap kabilelerinin uyguladığı Kâbe'yi çıplak tavaf etme âdetinin son derece çirkin ve edep dışı bir uygulama olduğunu, Allah'ın böyle bir şeye asla müsahama göstermeyeceğini gösterir. Hz. Peygamber de hicretin 9. yılında Tevbe Sûresi'nin nazil olmasının ardından Hz. Ali'yi Mekke'ye göndermiş ve bu yıldan itibaren hiç kimsenin çıplak olarak Kâbe'yi tavaf etmeyeceğini ilan etmiştir.⁴³

Bu durum 28. ayetteki *fâhişe* ve *fahşâ* kelimeleriyle Kâbe'yi çıplak tavaf etmenin kastedilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak nekre olması sebebiyle *fâhişe* kelimesiyle benzer nitelikteki birden çok uygulamanın; marife olması sebebiyle *fahşâ* kelimesiyle de belli bir eylemin, özellikle Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmenin kastedildiği söylenebilir. Yapılanın *fâhişe* ve *fahşâ* ile ifade edilmesi söz konusu uygulamalardaki aşırılığı ve sapmayı vurgulamaya dönüktür. Bu yaklaşıma göre ayette; müşriklerin, Kâbe'yi çıplak tavaf etmek gibi birtakım

⁴¹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 6/60.

⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 2/33; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 10/137-138; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1999), 5/34.

⁴³ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebevîyye li'bni Hişâm*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî bi-Mısır, 1955), 2/545-546; Buhârî, “Hac”, 67, 91 (No. 1622, 1665), “Tefsîr”, 9/2 (No. 4655); Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 11/316.

çirkinlikler ve edepsizlikler işlediklerinde bunu atadan kalma bir gelenek olarak lâNSE ettikleri; oysa Allah'ın insanlardan Kâbe'yi çıplak tavaf etme edepsizliğini asla istemeyeceği anlamı kastedilmiştir.

2.2.2. Zina

Fâhişe kelimesinin kapsamına pek çok çirkinlik girse de bazen kelimeyle belirli bir davranış kastedilir. Bunlar arasında ilk akla gelen de zinadır.

Fâhişe kelimesinin nekre olarak kullanıldığı en-Nisâ 4/25'te *fâhişe* işledikleri takdirde cariyelerin cezasının hür kadınlara uygulanan cezanın yarısı kadar olacağı ifade edilmiştir. Bu ayette kelimenin zina anlamında kullanıldığı açıktır. Çünkü hem evlilikte yapılmaması gerekenler bağlamında zikredilmiştir hem de bunu yapan cariyelere hür kadınların yarısı kadar ceza takdir edilmiştir. Bu nedenle bu ayette zina anlamında kullanılmış olduğunda müfessirler müttefiktir.⁴⁴ Ancak zina bir sonuçtur. Oysa ayetin baş tarafında zina vuku bulmasa da böyle bir kadının *fâhişe* işleyip işlemediğini gösterecek iki kayda yer verilmiştir. Birincisi *müsâfih* olmamak, ikincisi de *hidn* edinmemek şeklindedir. *Müsâfeha* zina etmek anlamına gelse de temeli, para kazanmak için sahibinin cariyesini zinaya zorlamasına dayanır. Dolayısıyla bu durumdaki cariyeye kim olduğuna bakmaksızın ücret ödeyen herkesle ilişkiye girmektedir. *Hidâne* ise evli olduğu hâlde bir kadının kendine erkek arkadaş edinip onunla gizli gizli buluşmasıdır. Burada amaç o kişiyle ilişkiye girmek olduğundan fiilen ilişkiye girmemiş olmaları sonucu değiştirmez.⁴⁵ Ayette zina yerine *fâhişe* kelimesinin kullanılması, bu kelimenin daha derin ve etkili bir anlam ifade etmesine dayanır. Evli olduğu hâlde zina eden kadın, kocasından başkasıyla ilişkiye girdiğinden ötürü sadece zina etmiş sayılmaz; aynı zamanda feci, iğrenç, pis ve edepsizce bir eylem yapmış olur mesajını verir.

en-Nisâ 4/15-16'da biri zahir diğeri muzmar iki kez marife olarak geçen *fâhişe* kelimeleri de müfessirler tarafından zina olarak tefsir edilmiştir. Ayette bu eylemin işlendiğine dair dört şahit istenmesi, zina isnadında dört şahit istenmesine⁴⁶ benzemesi sebebiyle kelimesinin zina anlamında kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁷ Nitekim Ebû Müslim el-İsfahânî dışındaki müfessirler

⁴⁴ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/52.

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 5/16; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9/134, 141.

⁴⁶ en-Nûr 24/4.

⁴⁷ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/528.

bu ayetteki *fâhiş*e kelimesini zina olarak tefsir etmiştir. Ebû Müslim'in görüşü eşcinsellik başlığı altında değerlendirilecektir.

2.2.3. Zina İftirası

en-Nûr 24/19 ayetinde, müminler arasında *fâhiş*e'nin yayılmasını arzulayanların dünyada da ahirette de can yakıcı bir azabı hak ettikleri ifade edilmiştir. Bu ayet ifk hadisesi olarak bilinen ve Hz. Âişe'ye zina iftirasında bulunulması olarak özetlenebilecek olaya dairdir.⁴⁸ Ayetteki *fâhiş*e kelimesi müfessirler tarafından çirkin eylem, kötü anılmak veya zina şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁹ Ayetin ele aldığı konuya ve kelimenin marife kullanımına bakıldığında bununla belirli bir eylemin kastedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû's-Suûd ve Âlûsî gibi müfessirler bu ayetteki *fâhiş*e kelimesiyle Hz. Âişe'ye zina iftirası atılmasının kastedildiğini öncelikli görüş olarak ifade etmişlerdir.⁵⁰ Masum bir kadını zina yapmakla suçlamak ve bu dedikodunun toplum içerisinde dalga dalga yayılmasını istemek başlı başına iğrenç bir davranış olması bakımından ayette *fâhiş*e olarak nitelendirilmiştir.

2.2.4. Eşcinsellik

Kelimenin marife kullanıldığı ayetlerden üçünde⁵¹ Lut Kavmi'nin daha önce örneği görülmemiş *fâhiş*e'yi işlemeden söz edilmektedir. el-A'râf 7/81 ile en-Neml 27/55'teki "siz kadınların yerine şehvetle erkeklere varyyorsunuz" ifadesi aslında *fâhiş*e olarak nitelendirilen eylemi çok net olarak tarif etmiştir. el-Ankebût 29/29'daki "erkeklere varıp normal yolu kesiyorsunuz ve meclisinizde kötülük işliyorsunuz" tanımlaması da buna yakın bir anlam taşımaktadır. Dolayısıyla bu kelimenin Hz. Lut'un tebliğde bulunduğu kavmin erkeklerinde görülen cinsel sapmayı tanımladığında, bu ayetlerdeki *fâhiş*e kelimesinin erkeklerin erkeklerle arkadan cinsel ilişkiye girmesi anlamında kullanıldığında müfessirler ittifak etmiştir.⁵²

⁴⁸ Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "İfk Hadisesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/507-509.

⁴⁹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 17/219; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfeyyîş (Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısrıyye, 1964), 12/206.

⁵⁰ Ebû's-Suûd, *Tefsîrü Ebû's-Suûd: İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm* (Beyrut: Dârü lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 6/163; el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-Seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbâri Atıyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 9/318.

⁵¹ el-A'râf 7/80; en-Neml 27/54; el-Ankebût 29/28.

⁵² İbn Atıyye, *el-Muharrar*, 2/424; 4/265; 4/314.

Ebû Müslim el-İsfehânî (ö.322/934), en-Nisâ 4/15'teki *fâhişe* kelimesini kadınlar arasındaki eşcinsellik, devamındaki ayette muzmar olarak zikredilen *fâhişe* kelimesini ise erkekler arasındaki eşcinsellik olarak tefsir etmiştir.⁵³ Mâtürîdî (ö.333/944) de ikinci ayetteki kullanım için bunu bir ihtimal olarak zikretmiştir.⁵⁴ Modern dönemdeki bazı tefsirlerde de bu anlam tercih edilmiştir.⁵⁵ Bu yorum hem ayetin bağlamına hem *fâhişe* kelimesinin anlamına uygun düşmektedir. Ancak bu yorumun önündeki engellerden biri Hz. Peygamber'in "Allah onlar için bir yol açtı." buyurmasının⁵⁶ en-Nûr 24/2 ayetindeki "Allah onlar için bir yol açmaya kadar..." ifadesine bir gönderme olması ihtimalidir. Bu rivayete dayalı olarak müfessirler bu ayetlerdeki *fâhişe* kelimesini zina anlamında tefsir etmişler, ayetin ortaya koyduğu hükmü de mensuh olarak değerlendirmişlerdir.⁵⁷ Nûr Sûresi'nin baş kısımlarının hicretin 5. yılı Şaban-Ramazan aylarında (Ocak 627) gerçekleşen Benî Müstalık (Müreyysi') gazvesinden sonra, Nisâ Sûresi'nin de hicretin 4. yılında indiği göz önüne alındığında⁵⁸ bu yaklaşım makul görünmektedir. Ancak bu takdirde Nisâ Sûresi'ndeki hükmün uygulandığı herhangi bir vakaya rastlanmaması,⁵⁹ yaklaşık iki yıl sonra kaldırılacak bir hükmün konulması ve bunun yaşanan hayatta bir karşılığının bulunmaması söz konusudur.

Öte yandan Kur'an'ın indiği dönemde Araplarda kadınlar veya erkekler arasında eşcinsel eğilimlerin var olup olmadığı açık değildir.⁶⁰ Bu tür eğilimlerin varlığını ima eden bazı rivayetler Hz. Peygamber sonrası döneme rastlar.⁶¹ Ancak bu tarz uygulamaları yasaklayan hadislerin bulunması olgusal olarak o toplumunda bu tür eğilimlerin var olduğunu gösterir. Nitekim Hz. Peygamber, bu işe bulaşan her iki kadına da lanet etmiştir.⁶² Ümmeti adına en korktuğu şeylerden

⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/528-529.

⁵⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne: Tefsirü'l-Mâtürîdî*, thk. Meccî Basellüm (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 3/67.

⁵⁵ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-hakim: Tefsirü'l-Menâr* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 4/438-440; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/29-33.

⁵⁶ Müslim, "Hudûd", 12-14 (No. 1690).

⁵⁷ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 6/495.

⁵⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 4/269.

⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 4/269.

⁶⁰ Cevâd Ali, cinsel sapmaların Araplar arasında da bilinen bir şey olduğunu belirtmekte ise de bunu rivayetlere değil, tefsir ve lügat kitaplarındaki açıklamalara dayandırmaktadır. Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9/142-145.

⁶¹ el-Âcürri, *Zemmü'l-livât*, thk. Mehdi es-Seyyid İbrahim (Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.), 54-55, 58-59.

⁶² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/283 (No. 14304).

birinin Lut Kavmi'nin ameli olduğunu belirtmiş,⁶³ böyle kimselere Allah'ın lanet ettiğini bildirmiştir.⁶⁴ Ayrıca çıplak olarak erkeğin erkeğe veya kadının kadına sarılmasını yasaklayarak bu tür duyguların uyanmasına sebep olacak davranışlara karşı uyarmıştır.⁶⁵ Öte yandan eşcinsel ilişki kuran erkeği veya kadını Hz. Peygamber'in zinakâr olarak nitelendirdiğine dair rivayet⁶⁶ zayıf görülmele birlikte fıkıh kitaplarında konuyla ilgili görüşlerde delil olarak kullanılmıştır. Ne var ki âlimler konuyla ilgili görüşlerini temellendirirken en-Nisâ 4/15-16 ayetleriyle bir bağlantı kurmamış, eşcinsellere uygulanacak cezayla ilgili görüşlerinde bu ayetlere atıfta bulunmamışlardır.⁶⁷ Bu durum, âlimlerin en-Nisâ 4/15-16 ayetlerindeki *fâhişe* kelimesinden eşcinsellik anlamı çıkarmadıklarını gösterir.

2.2.5. Nüşuz

Nüşuz, kocanın veya karının evliliğin getirdiği sorumlulukları yapmaktan kaçınması ve bunun kronikleşerek evliliği sarsacak hâle gelmesidir. Kadının nüşuzu, kocasına karşı ağır sözler sarf etmesinden cinsel ambargo uygulamasına; erkeğin nüşuzu ise karısına maddi manevi şiddet uygulamasından cinsel ambargo uygulamasına kadar geniş bir alanı kapsar.⁶⁸

Fâhişe kelimesi, geçtiği ayetlerden üçünde müfessirler tarafından nüşûz anlamında tefsir edilmiştir.⁶⁹ Her üç ayetin de evli kadınların kocalarıyla ilgili durumundan söz etmesi bu ayetlerin nüşuz olarak yorumlanmasına etki etmiştir. Ayetlerden ikisi bütün evli kadınlara, biri de Hz. Peygamber'in hanımlarına hitap etmektedir. Her üç ayette *fâhişe* kelimesinin *mübeyyine* kelimesiyle sıfatlandığı dikkati çekmektedir. Üstelik bu sıfat *fâhişe* kelimesinin geçtiği ayetlerden sadece

⁶³ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şeriketü ve Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Hudûd", 24 (No. 1457); İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1952), "Hudûd", 12 (No. 2563); el-Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, thk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî (Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 7/273 (No. 4989).

⁶⁴ İbn Hanbel, *el-Mevsûatü'l-hadisîyye: Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâût, Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/217, 309, 317; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 7/272-273 (No. 4988).

⁶⁵ Müslim, "Hayz", 74 (No. 338); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 7/322 (No. 5073). Ayrıca konuyla ilgili diğer hadisler ve görüşler için bk. Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 7/322-329.

⁶⁶ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 7/324 (No. 5075); Beyhakî, *es-Sünen*, 17/221 (No. 17115).

⁶⁷ Örnek olarak bk. es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 9/77-79.

⁶⁸ Nüşuz hakkında bk. Hacı Mehmet Günay, "Nüşuz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/303-304.

⁶⁹ en-Nisâ 4/19; el-Ahzâb 33/30; et-Talâk 65/1.

bu üçünde kullanılmıştır. Bu durum her üç ayette aynı anlamın kastedilmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

en-Nisâ 4/19 ayeti, genel hüküm olarak kocanın karısına verdiği mihri geri almasını yasaklamakta; ancak karının “bariz kötülük” (*fâḥiṣe-i mübeyyine*) işlemesi durumunda kocanın mihri geri almasına izin vermektedir. et-Talâk 65/1 ayeti de genel hüküm olarak kocanın, boşadığı karısını evinden çıkarmasını yasaklamakta; ancak karının “bariz kötülük” (*fâḥiṣe-i mübeyyine*) işlemesi durumunda evden çıkarmasına izin vermektedir. el-Ahzâb 33/30 ayeti ise Peygamber hanımlarının “bariz kötülük” (*fâḥiṣe-i mübeyyine*) işledikleri takdirde cezalarının iki kat olacağı uyarısında bulunmaktadır.

Daha önce değinildiği üzere en-Nisâ 4/19 ayetindeki *fâḥiṣe* lafzını zina olarak yorumlayan müfessirler olduğu gibi kadının kocasına karşı nüşuzu veya kocasının yakınlarına kötü muamelede bulunması şeklinde yorumlayan müfessirler de vardır.⁷⁰ Taberî ise bu ayetteki *fâḥiṣe* lafzının, kötü konuşmaktan zina yapmaya kadar geniş bir anlam alanını kapsadığı görülmektedir.⁷¹

Ayetteki *fâḥiṣe* lafzına verilen anlam kocanın karısına verdiği mihri geri isteme hakkını doğrudan etkileyecektir. Zina anlamı verildiği takdirde mihri isteme hakkı sadece zina etmeye bağlı olacaktır. Kelimenin bütün anlamları taşıdığı düşünülürse bu takdirde kadının kocasına kötü söz söylemesi bile mihri geri isteme hakkı getirecektir. Bu da sıradan bir eylem için ağır bir ceza anlamı taşıyacaktır.

Ayet, kocanın karısına verdiği mihri geri almasını meşru kılacak bir suç işlenmesi durumundan söz ettiğine göre elbette zina buna dahildir; ancak bununla sınırlı değildir. Aksi takdirde zina etmediği hâlde evlilik hukukuna riâyet etmeyen kadından mihri geri alma hakkı doğmayacaktır. Oysa evlilik taraflar arasında birtakım ödevler ve haklar doğuran bir akittir. Bu hakların çiğnenmesi de nüşuzdur. Dolayısıyla buradaki anlamını aleniyet kesbetmiş nüşuz olarak yorumlamak ayetin bağlamına daha uygun düşmektedir.

el-Ahzâb 33/30 ayeti Hz. Peygamber'in hanımlarından nüşuz işleyenin cezasının iki kat olacağını belirtmiştir. Ayetteki *fâḥiṣe* kelimesini bazı müfessirler nüşuz ve Peygamber'e isyan olarak yorumlarken bazıları dört şahitle ispat edilmiş

⁷⁰ el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsîrü'l-Mâverdî*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye - Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.), 1/466.

⁷¹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 6/534.

zina olarak yorumlamıştır. Bazıları da *fâhişe* kelimesinin Kur'an'da nekre geçtiği yerde masiyet anlamında, marife geçtiği yerde zina anlamında kullanıldığını belirtsele⁷² de kelimeleri her yerde bu kurala göre tefsir etmedikleri görülür. Ayetteki *fâhişe* kelimesini zina olarak yorumlamanın önünde bazı engeller vardır. Birincisi dinî hassasiyet açısından bakıldığında Peygamber hanımlarına zina yaparsanız cezanız iki kat artırılır diye hitap etmenin mümini incitici bir hitap biçimi olmasıdır. İkincisi zina cezasının recm olarak uygulanması durumunda bu cezayı ikiye katlamanın mümkün olmamasıdır. Ayrıca bu ayetlerin nüzul sebebi Hz. Peygamber'in hanımlarının onu üzen davranışları, ondan altından kalkamayacağı taleplerde bulunmalarıdır.⁷³ Bu taleplere darılan Hz. Peygamber, bir ay süreyle eşlerinden uzak durmaya yemin etmiş, inen ayetler de ona, istediği takdirde eşlerini boşama izni vermiştir. Aslında bu ifadeler Peygamber hanımlarına üstü kapalı tehdittir. Ağır bir dille Peygamber hanımlarına temsil ettikleri pozisyonu hatırlatmaktadır.

et-Talâk 65/1 ayeti, boşanan kadının iddet müddetince kocasının evinde kalma hakkı olduğunu ifade etmektedir. Bu süre zarfında kocanın boşadığı karısını evden çıkarmaması gerektiğini belirtmiş; ancak kadının bariz kötülük işlemesini bundan istisna etmiştir. Ayette nekre olan *fâhişe* kelimesindeki genel anlamı *mübeyyine* sıfatı kayıtlamıştır. Eğer kelimeyle sırf zina anlamı kastedilmiş olsaydı bunun marife olması beklenirdi. Bu durumda kelimeyle zina anlamıyla sınırlı olmayan ancak onu da içine alan, fakat *fâhişe* kelimesinin bütün anlamlarını içerecek derecede geniş anlam taşımayan daha dar bir anlam kastedilmiş olmalıdır. Kadın zaten kocasından boşanmış olduğundan *fâhişe* kelimesini doğrudan nüşuz olarak tefsir etmek mümkün değildir. İddet müddeti içerisinde kadının boşandığı kocasına karşı bazı sorumlulukları devam eder. Bu sorumluluklar kadına, iddet müddetince boşandığı kocasının evinde ikamet etme hakkını verir. İşte kadının bu sorumluluklardan birini ihlal etmesi *fâhişe-i mübeyyine* terkihiyle ifade edilmiştir. Örneğin kadın iddet süresini doldurmadan başka biriyle evlenirse veya evlenme sözü verirse bu durum ayetteki *fâhişe-i mübeyyine* kapsamına girecektir.⁷⁴ Kocaya ait hakkın çiğnenmesi açısından bakıldığında ayetteki *fâhişe* kelimesini dolaylı olarak nüşuz şeklinde tefsir etmek mümkündür.

⁷² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 21/319.

⁷³ Müslim, "Talâk", 22 (No. 1475), 29 (No. 1478).

⁷⁴ Bk. el-Bakara 2/235.

Yukarıdaki açıklamalar *fâhişe* kelimesinin Kur'an'da sadece eylemlerle ilgili olarak kullanıldığını göstermektedir. Biri hariç, nekre geçtiği yerlerde kabih olma bakımından ortak vasfa sahip eylemler dizisi anlamında kullanılmıştır. Marife geçtiği yerlerde zina veya eşcinsellik gibi sapmaları ifade etmiştir. Sıfatla kayıtladığı yerlerde ise nüşuz veya karı koca arasındaki hakların ihlal edilmesi bağlamında kullanılmıştır.

3. *Fevâhiş* Kelimesi

Fhş kökünden türeyen kelimeler arasında Kur'an'da kullanılan ikinci kelime *fevâhiş* olup dört yerde geçmektedir.

3.1. Sarf ve Lügat Açıklamaları

Fevâhiş kelimesi *fâhişe* kelimesinin çoğuludur. Kelimenin bulunduğu *fevâ'il* kalıbı, sıfat anlamı taşımadığı durumlarda *fâ'il* kalıbındaki lafızların çoğulu olarak kullanılır.⁷⁵ Ayrıca müzekker müennes karışıklığı söz konusu olmadığından *fevâ'il* kalıbı *fâ'ile* kalıbındaki müennes lafızların çoğulu olarak da kullanılır.⁷⁶ Öte yandan *fevâ'il* kalıbının, sıfat durumundaki *fâ'il* lafzının çoğulu olarak kullanılması şazdır.⁷⁷ Ancak sıfat durumundaki *fâ'ile* lafzının çoğulu olarak yaygın kullanım söz konusudur. Akılsız varlıklar için sıfat durumundaki *fâ'il* kalıbı ise müzekker veya müennes de olsa *fevâ'il* kalıbında çoğul yapılabilir.⁷⁸ Buna göre *fevâhiş* kelimesi hem *fâhiş* hem de *fâhişe* kelimesinin çoğulu olabilir. Sarf açısından kelimenin müennes âkil varlıklar için kullanımı söz konusu olabilirse de siyak açısından akıllı olmayan varlıklar için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3.2. Ayetlerde Kastedilen Anlamlar

Fevâhiş kelimesi Kur'an'da dört ayette geçmektedir. A'râf Sûresi'nde (7/33) Allah'ın; açığıyla gizlisiyle bütün *fevâhiş*'i, bunun yanında *ism*, *bagy*, şirk ve Allah'a iftira etmeyi haram kıldığı ifade edilmiştir. En'âm Sûresi'nde (6/151) Allah'ın; şirk koşmayı, ana babaya kötü muamele etmeyi, açlık korkusuyla çocukları öldürmeyi, açık veya gizli olan *fevâhiş*'e yaklaşmayı ve haksız yere

⁷⁵ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşeri*, thk. Emil Bedî Yakûb (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 3/294-295.

⁷⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/297.

⁷⁷ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/299-301.

⁷⁸ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 3/302.

cana kıymayı haram kıldığı belirtilmiştir. Şûrâ ve Necm Sûrelerinde (42/37; 53/32) ise müminler, *kebâir* ve *fevâhiş*'ten uzak duran kimseler olarak nitelendirilmiştir.

Müfessirlerin çoğu *fevâhiş* kelimesini genel anlamda tefsir ederek bütün masiyetlere, büyük günahlara veya aşırı çirkinliklere karşılık geldiğini belirtmiştir. el-En'âm 6/151 ile el-A'râf 7/33 ayetlerinde *fevâhiş* lafzı açık ve gizli şeklinde tanımlandığı için müfessirler bunun neye karşılık geldiğine dair farklı görüşler ortaya koymuştur. Kelimeyi genel anlamda değerlendiren müfessirler açıktan veya gizlice işlenen günahların kastedildiği kanaatindedir. Aleni olan organlarla işlenen, gizli olanı kalben işlenen günahlar yahut aleni olanı kullar arasında işlenen, gizli olanı da Allah'a karşı işlenen günahlar şeklinde ayıranlar da olmuştur.⁷⁹

Fevâhiş kelimesiyle muhtelif zina türlerinin kastedildiğini belirten müfessirler de bulunmaktadır. Ancak aleni olan ile gizli olanın neye karşılık geldiği konusunda farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Örneğin aleni olanı bagiyyelerle yapılan, gizli olanı da metresle yapılan zina şeklinde kayıtlayan olduğu gibi cariyeyle yapılanı aleni, hürle yapılanı gizli şeklinde nitelendirenler de bulunmaktadır. Gizli olanı üvey anne veya iki kızkardeşle evlenme şeklinde belirleyenler de vardır.⁸⁰

Fevâhiş'in açık ile gizli olanının farklı günahlara işaret ettiğini düşünen müfessirler de olmuştur. Örneğin açıktan olanı Kâbe'yi çıplak tavaf etmek, gizli olanı zina etmek; açıktan olanı zulüm, gizli olanı hırsızlık; açıktan olanı erkeklerin kadınlarla birlikte tavaf yapması, gizli olanı kadınların gece çıplak tavaf yapması şeklinde yorumlayanlar vardır.

eş-Şûrâ 42/37 ile en-Necm 53/32 ayetleri bağlamında müfessirler *fevâhiş* kelimesinin anlamı yanında *kebâir* ile nasıl bir anlam ilişkisi olduğuna odaklanmıştır. Bazısı ikisini aynı şey sayarken bazısı aralarında fark görmüştür. *Fevâhiş*'in aslen *kebâir*'e dahil olduğu, dikkat çekmek ve vurgu yapmak için ayrıca zikredildiği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.⁸¹ *Kebâir* günahın

⁷⁹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 9/519; İbn Atiyye, *el-Muharrar*, 2/361, 394-395; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/178, 14/232; Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/317-318, 390; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 8a/160, 8b/100.

⁸⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/597, 2/34; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 9/518-519, 10/163; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 4/312-313, 4/409-411.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 9/132-133, 429; İbn Atiyye, *el-Muharrar*, 5/39, 203-204; Kurtubî, *el-Câmi*, 16/35.

büyükliğini ifade ederken *fevâhiş* günahın suretini ve biçimini ifade eder. Bir anlamda miktarı büyük, görüntüsü çok çirkin günahlar anlamını verir.⁸²

Fevâhiş kelimesinin geçtiği ayetlerde ortak çatı altında toplanan eylemlerden uzak duranlar övülür. Kelimenin geçtiği ayetlerin Mekkî olması ayetlerin hukuki düzenlemeye değil, ahlaki erdeme işaret ettiğini göstermektedir.

En'âm Sûresi'nde Mekke müşriklerinin bazı yiyecekleri ve hayvanların etini yemeyi; gücünden, sütünden, derisinden veya etinden istifade etmeyi işlerine geldiği gibi haram kılmaları üzerinde durulur ve bunların şeytanın ayartmasına bağlı asılsız uygulamalar olduğu belirtilir. Hayvanlarla ilgili olarak Allah'ın haram kıldığı şeyin meyte, akıtılan kan, domuz eti yemek ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlardan ibaret olduğu ifade edilir. İlave olarak Yahudilere hayvanların tırnakları ve içyağlarının haram kıldığı bilgisi verilerek Allah'ın yasak kıldığı çerçeve ortaya konur. Daha sonra müşriklerin, şirk koşmalarını ve bazı hayvanları haram kılmalarını güya Allah'ın iradesiymiş gibi takdim etmelerine karşı şahit getirmeleri istenir, gerçekte Allah'ın neleri haram kıldığı bir ültimatombir yüzlerine çalınır. Bu çerçevede şirk koşmak, ana babaya güzel muamele dışında kalan bir davranış sergilemek, evlat öldürmek, *fevâhiş*'e yaklaşmak ve cana kıymak fiilleri zikredilir.

A'râf Sûresi'nde önce Mekke müşriklerinin işlediği bir *fâhişe*'yi atalarından öyle görme diye nitelemelerine itiraz edilerek Allah'ın *fahşâ*'yı emretmeyeceği, aksine *kıst*'ı emredeceği vurgulanır ve Allah'ın haram kıldığını kimsenin helal kılma hakkı olmadığına dikkat çekilir. Allah'ın *fevâhiş*'i, *ism*, *bagy*, *şirk* ve Allah'a yalan isnat etmeyi haram kıldığı ifade edilmiştir. Dikkat edilirse bu eylemler Mekke müşriklerinin içinde bulunduğu zaafllara işaret eder.

Her iki ayette *fevâhiş* kelimesi açık ve gizli vurgusuyla zikredilmiştir. Bu vurgu En'âm Sûresi'nde *ism* ve *fevâhiş* için (el-En'âm 6/120, 151), A'râf Sûresi'nde ise sadece *fevâhiş* için kullanılmıştır. Kur'an'da başka yerde bu vurguya yer verilmemiştir. Açık ve gizli vurgusu *fevâhiş* kelimesiyle Mekke müşriklerinin hem aleni hem gizli işledikleri türde bir günahın kastedildiğine işaret etmektedir. Öte yandan En'âm Sûresi'nde "*fevâhiş*'i işlemeyin" yerine "*fevâhiş*'e yaklaşmayın" denmesi dikkati çeker. Yasağın bu şekilde ifade edilmesi İsrâ Sûresi'ndeki (17/32) "*Zinaya yaklaşmayın; çünkü o fâhişe*'dir." kullanımını

⁸² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29/270.

hatırlatır. Aslında zina sonuçtur ve Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Araplarda kadın ile erkek arasında temeli cinsel ilişki kurmaya dönük olan çok sayıda münasebet türü vardı. Bunların bazıları ayıp karşılanmaz ve alenen yapılırken bazıları ayıp karşılanır ve gizlice yapılırdı.⁸³ Nitekim bu ilişkilerden *hidn*, *mut'a*, *bedel*, *şigâr*, *buûlet* gibi özel isimle anılanları olduğu *bagiyye* denen kadınlarla ilişki kurmada olduğu gibi özel bir isimle anılmayan türleri de vardı.⁸⁴

Sonuç olarak bu iki ayette “Allah *fevâhiş*'i haram kılmıştır” ve “*fevâhiş*'e yaklaşmayın” denerek, zina etmek üzere işbirliği yapma anlamı taşıyan ve toplum içerisinde açık veya gizli şekilde uygulama zemini bulmuş uygulamalar kesin dille yasaklanmaktadır. Bu durum göz önüne alınarak ayetin anlamı şöyle açıklanabilir: *Muhâdene*, *muğâmede*, *müsâfeha*, *bigâ*, *müsâ'ât*, *zinâ*, *mu'âhere*, *istibdâ'* ve benzeri isimlerle anılan her türlü kadın erkek ilişkisini Allah kesin olarak yasaklamıştır ve bu tür eylemlerden kesinlikle uzak durulmalıdır.

Yine Mekki surelerden Şûrâ ve Necm Sûrelerinde benzer lafız ve bağlam çerçevesinde müminlerin *fevâhiş*'ten uzak durdukları ifade edilmiştir (eş-Şûrâ 42/37; en-Necm 53/32). Bu tanımlama da “yaklaşmayın” emrinin mukabili olarak “uzak durma” şeklinde gerçekleşmiştir denebilir. Yine Mekki surelerde müminlerin övgüye değer vasıfları zikredilirken “harama uçkur açmama” vurgusu da dikkati çeker. Üstelik Mü'minûn Sûresi'nde (23/4-5) “Uçkurlarını haramdan korurlar. Sadece eşleriyle ilişkiye girerler. Bunun ötesinde bir arayışa giren de haddi aşmıştır.” denerek ayrıntılı bir çerçeve çizilir. Mekki surelerden Meâric Sûresi'nde (70/29) de hıfz-ı ferc vurgusuna yer verilir. Bu vurgu Medeni surelerde de tekrar edilmiştir (en-Nûr 24/30, 31; el-Ahzâb 33/35).

Dolayısıyla *fevâhiş* lafzını da, çeşitli isimlerle anılan ve iffeti zedeleyen her türlü uygulamayı içine alacak kapsamda görmek gerekir. Bazı müfessirlerin *fâhişe* kelimesine anlam verirken “son derece çirkin olan şey” diye tanımladıktan sonra “özellikle ferçlerle ilgili hususlarda” veya “şehvetin tetiklediği davranışlar” şeklinde kayıtlaması⁸⁵ da bu anlamı destekler.

Bazı müfessirler *fevâhiş* kelimesine anlam verirken ayetin nazil olduğu bağlamı göz ardı etmiştir. Mesela İbn Atiyye, ayetteki *fevâhiş* kelimesinin, şariin

⁸³ Geniş bilgi için bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 9/133-145.

⁸⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/220. Cahiliyedeki nikah türleri için bk. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bülûgu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1924), 2/3-5; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 10/205-219.

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/101; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27/603.

başka ayetlerde haram kıldığı şeylere işaret ettiğini ve şeriatin haram kıldığı her şeyin *fâhiş* olduğunu belirtmiştir. Ayrıca erkeklerin ipek elbise giymesi veya altın takı takınması gibi aklen sakınca görülmeyen hususların da şeriat açısından *fâhiş* olduğunu ilave etmiştir.⁸⁶ Ancak İbn Atiyye'nin bu yaklaşımı Kur'an'ın nüzul seyri göz önüne alındığında problemlidir. Çünkü *fevâhiş* lafzının geçtiği ayetler Mekke döneminde inmiştir. Bir ayette ileride yasaklanacak hususların kastedildiğini söylemek sağlıklı bir tefsir yöntemi değildir.

Bir başka örnek de Râzî'nin *fevâhiş* kelimesine yüklediği anlamdır. Lafzın umumi anlam taşıması sebebiyle o, kelimeyi belirli bir günahla sınırlandırmamış; açıklığıyla gizlisiyle bütün *fevâhiş* türlerini kapsadığını belirtmiştir.⁸⁷ Râzî'nin bu yaklaşımı bir yönüyle tartışmaya açıktır. Umumi anlam taşıması sebebiyle *fevâhiş* kelimesiyle tek bir uygulamanın kastedilmediğini söylemesi bakımından Râzî'nin izahında eleştirilecek bir nokta yoktur. Ancak bu ayetlerin nazil olduğu ortam ve zaman dilimi göz önüne alındığında *fâhişe* ve *fevâhiş* lafzıyla muhatapların zihninde hangi uygulamalar beliriorsa lafzın kapsamı onunla sınırlı olmalıdır. Bazı müfessirler tarafından *fâhişe* kapsamında değerlendirilen “üvey anneyle evlenme” veya “iki kız kardeşi aynı anda nikahı altında tutma” yahut “içki içme” gibi daha önceden yasak olmayan, ancak ileride nazil olacak ayetler veya sonradan Hz. Peygamber tarafından yasak kılınan şeyleri bu ayetteki yasaklar kapsamına dahil etmek başlı başına problemdir. Râzî'nin bu yaklaşımı, ayetlerin nüzul ortamını ve metin bağlamını görmezden gelip sadece lafzın taşıdığı anlama odaklanmak ve manayı buna göre belirlemekten kaynaklanan bir usül problemidir. Doğru olan yaklaşım, *fevâhiş* lafzının umumiliğini, içinde bulunduğu ayetin nazil olduğu dönemle kayıtlamaktır. Aksi durumda ayetteki yasağın kapsamı değişmekte, sonradan yasak kılınan şeyi işleyenler zan altında bırakılmaktadır.

4. Faḥşâ Kelimesi

Fḥş kökünden türeyen kelimeler arasında Kur'an'da kullanılan üçüncü kelime *fahşâ* olup yedi yerde geçmektedir.

⁸⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrar*, 2/395.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtiḥu'l-gayb*, 13/178.

4.1. Sarf ve Lügat Açıklamaları

Fahşâ kelimesi gramer bakımından masdardan türetilmiş isimdir. Dolayısıyla *fâhişe* kelimesi, söz veya eylemin vasfını ifade ederken *fahşâ* kendisini ifade eder. el-A'râf 7/28 ayetinde *fâhişe* ile *fahşâ* kelimelerinin aynı bağlamda ve aynı olguyu tanımlamak için kullanılması da bu yorumu destekler. Bir anlamda türediği kök bakımından söz veya eyleme dair bir nitelik çağrışırsa da aslolan söz veya eylemin bizzat kendisidir.

Lügatçiler bu kelime için ayrıntılı tanım getirmemiş, *fâhişe* kelimesiyle aynı anlama geldiğini ve isim olduğu bilgisiyle yetinmiştir.⁸⁸ İbn Düreyd, “Adam *fuḥş* ve *fahşâ* işledi.” şeklindeki kullanıma dikkat çektikten sonra bazen *fahşâ*'nın fücûr (zina) anlamında kullanıldığına işaret etmiştir.⁸⁹ İbn Sîde ise *fuḥş*, *fahşâ* ve *fâhişe* kelimeleri için çirkin söz ve fiil şeklinde tek tanım yapmıştır.⁹⁰ Dolayısıyla dilsel bakımdan *fahşâ* kelimesi *fâhişe* kelimesiyle aynı anlamı taşımaktadır. Bundan ötürü *fahşâ*, *fâhişe* için isimdir denerek bir tanım getirilmiştir.⁹¹ Ayrıca “Falan *fâhişe* işledi.” sözündeki *fâhişe* kelimesinin anlamı da *fahşâ* ile açıklanmıştır.⁹²

4.2. Ayetlerde Kastedilen Anlamlar

Fahşâ kelimesi Kur'an'da yedi ayette geçmektedir. Bunların tamamında kelimenin marife kullanılması muhatabın kastedilen anlamı bildiğini gösterir. Geçtiği yerlerdeki en dikkat çekici yön, emretme (*emr*), yasaklama (*nehî*) ve uzaklaştırma (*şarf*) fiilleriyle birlikte kullanılmasıdır. Bir diğer husus da kelimenin, iki yerde *sû*, üç yerde *münker* kelimesiyle birlikte, iki yerde ise tek başına kullanılmasıdır.

Fahşâ kelimesiyle Kur'an'da kastedilen anlamlar şöyledir:

4.2.1. Kâbe'yi Çıplak Olarak Tavaf Etme

el-A'râf 7/28'de *fâhişe* ve *fahşâ* kelimeleri birlikte kullanılmıştır. Ayetin başında işledikleri *fâhişe*'ye mazeret olarak müşriklerin atalarından böyle görmeyi öne sürmelerinden söz edilir. Dolayısıyla bu mazeret *fâhişe* kelimesinin

⁸⁸ Halîl, *el-Ayn*, “fḥş”, 3/96.

⁸⁹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, “fḥş”, 1/537.

⁹⁰ İbn Sîde, *el-Muhkem*, “fḥş”, 3/114.

⁹¹ Halîl, *el-Ayn*, “fḥş”, 3/96.

⁹² İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, “fḥş”, 1/537.

anlamını tespitte kapı aralayabilir. Kur'an'da müşriklerin, atalarından gördükleri için uyduklarını söylediği başlıca şey putlara tapmaları ve din mahiyetindeki birtakım uygulamalardır.⁹³

Bazı müfessirler, el-A'râf 7/28 ayetindeki *fâhişe* kelimesini putlara tapmak, Allah'a şirk koşmak ve O'nun nimetlerini inkâr etmek şeklinde yorumladığından aynı ayetteki *fahşâ* kelimesini şirk olarak tefsir etmiştir.⁹⁴ Bazı müfessirler ise bu kelimenin şirk koşmaktan, çıplak tavaf yapmaktan veya putlara kurban adamaktan çok daha geniş anlam taşıdığı kanaatinde. Bunları *fâhişe* ve *fahşâ* kelimelerinin anlamı içerisine giren birer örnek olarak kabul etmişlerdir.⁹⁵

Yukarıda *fâhişe* kelimesinin anlamlarını verirken ifade ettiğimiz üzere bu ayette geçen *fâhişe* kelimesi müşriklerin Kâbe ve etrafında eskiden beri uygulaya geldikleri sapkın uygulamalara işaret etmekte, bunu da Kâbe'yi çıplak tavaf etme uygulamasıyla örneklendirmektedir. *Fâhişe* kelimesinin nekre gelmesi ondaki umumluk manasını ön plana çıkarır ve bu kelimeyle ifade edilebilecek her davranışı içine alır. Bu yüzden *fâhişe* kelimesini Kâbe'yi çıplak tavaf etme örneğinde olduğu gibi birtakım edepsizlikler ve aşırılıklar; marife olması bakımından aynı ayetteki *fahşâ* kelimesini de Kâbe'yi çıplak tavaf etme şeklindeki belli bir uygulama şeklinde almak ayetin siyakına daha uygundur. Yukarıda belirtildiği üzere bu yaklaşıma göre ayetin anlamı şöyle olacaktır: Müşrikler, Kâbe'yi çıplak tavaf etmek gibi birtakım çirkinlikler, aşırılıklar ve edepsizlikler işlediklerinde bunu atadan kalma bir gelenek olarak lânse ederler; oysa Allah insanlardan Kâbe'yi çıplak tavaf etme edepsizliğini asla istemez.

4.2.2. İsteyeni İncitme

el-Bakara 2/268 ayetinde şeytanın insanı fakirlikle korkutarak ona *fahşâ*'yı emrettiği ifade edilmiştir. Fakirlik korkusunun insanı, elindeki malı tutmaya ve başkalarına karşı cimriliğe iteceği düşünülerek ayetteki *fahşâ* kelimesi cimrilik şeklinde tefsir edilmiştir. *Fahşâ* kelimesinin cimrilik anlamına geldiği görüşü müfessir Ebû Müslim ile dilci Ezherî'ye atfedilir. Ezherî, görüşüne Tarafe'nin (ö.564 [?]) aşağıdaki beytini delil olarak getirmiştir:

⁹³ Bk. eş-Şuarâ 26/74; ez-Zuhuf 43/22-23.

⁹⁴ et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4/382; Kurtubî, *el-Câmi*, 7/187.

⁹⁵ el-Bikâî, *Nazmü'd-dürerü'd-dürer fi tenâsübi'l-ây ve's-süver* (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 7/384; eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadir* (Dımeşk - Beyrut: Dâru İbn Kesir - Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1431), 2/226.

أَرَى الْمَوْتَ يَغْتَامُ الْكِرَامَ وَيَصْطَفِي ... عَقِيلَةَ مَالِ الْفَاحِشِ الْمُتَشَدِّدِ

Görüyorum ki ölüm hep cömertlere iştah duyuyor; haddini bilmez eli sıkı olanın en kıymetli malını seçiyor.⁹⁶

Rummânî ise Ebû Müslim ile Ezherî'nin ayet hakkındaki yorumunu uzak ihtimal olarak görürken Tarafe'nin beytindeki kelimenin isteyene kötü muamele etmek anlamına geldiğini, bunun da cimrilikten kaynaklandığında şüphe olmadığını belirtmiştir.⁹⁷

Aslında Tarafe'nin beytinde *fahşâ* değil *fâhiş* kelimesi geçmektedir. Bu durumda Ebû Müslim ve Ezherî, *fâhiş* ile *fahşâ* kelimelerini aynı anlamda görmüşlerdir. *Fâhiş* kelimesinde cimriliği de içine alacak geniş bir anlam söz konusudur. Ancak Tarafe'nin beytinde *fâhiş* kelimesinden kastedilen anlamı netleştiren hemen peşinden gelen *müteşeddîd* sıfatıdır. Bu sıfat olmadığı takdirde beyitteki *fâhiş* kelimesinden cimri anlamını çıkarmak zordur. Sözlüklerde *fâhiş* kelimesinin cimri anlamına da geldiği ifade edilmekle birlikte bunun kelimenin tek başına kullanıldığında ortaya çıkan bir anlamı olduğunu gösteren bir örnek yoktur. Kişinin cimriliğini *fâhiş* olarak nitelendirmede ön planda cimrilik vurgusu değil de çirkinlik ve olmaması gereken bir iş yapıldığını muhataba iletme anlamı vardır. Öte yandan cimri için *şedîd* ve *müteşeddîd* denmesi de bu kelimenin cimri anlamına geldiğini göstermektedir.⁹⁸ Bu durumda *fâhiş* kelimesinin cimri için kullanılan bir isim olmadığını, ancak cimrice davranmanın kötü olduğunu göstermek için cimriye ve cimriliğe *fâhiş* veya *fâhişe* denebileceğini söyleyebiliriz.

Ayete gelince burada şeytanın insanı fakirlikle korkuttuğu ve *fahşâ*'yı emrettiği belirtilmiştir. Aslında bu ayetteki *fahşâ* kelimesi doğrudan cimrilik eyleminin kendisini tanımlamaz. Bunun birinci sebebi *fahşâ* kelimesinin cimrilik anlamında kullanıldığını gösteren başka bir örneğin bulunmamasıdır. İkincisi şeytanın insana *fahşâ*'yı emrettiğini ifade eden başka ayetler de vardır⁹⁹ ve bu ayetlerdeki kullanımlardan hiçbirinde *fahşâ* kelimesi cimrilik olarak yorumlanmamıştır. Üçüncüsü “cimriliği emretmek” kavramı Kur'an'da başka

⁹⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 4/114.

⁹⁷ Tûsî, *et-Tibyân*, 2/348.

⁹⁸ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, “şdd”, 1/498.

⁹⁹ el-Bakara 2/169; en-Nahl 16/90; en-Nûr 24/21.

ayetlerde *buhl* kelimesiyle ifade edilmiştir.¹⁰⁰ Dolayısıyla cimrilik kavramının *fahşâ* ile ifade edildiğini söyleyebilecek yeterli karine yoktur.

Önceki ayet müminlere helal kazançlarından ihtiyaç sahiplerine infakta bulunmalarını emrederken bu infakı ellerindeki kötü ve işe yaramaz mallarla yapmaktan sakındırır. Bu durumda ayette geçen *fahşâ* kelimesini bununla bağlantılı olarak anlamlandırmak bağlama daha uygundur. Şeytanın mümine empoze etmeye uğraştığı şey doğrudan cimrilik değildir. Çünkü cimrilik haddizatında kimsenin hoş karşılamadığı bir vasıftır. Dolayısıyla doğrudan cimrilik, şeytanın mümini kandırabileceği bir haslet değildir. Ancak Râzî'nin de belirttiği gibi¹⁰¹ şeytanın, malının iyisinden değil de kötüsünden vermesi için insanı kandırması kolaydır. Basit gibi görünen bu ayrıntıyla başlayan kötülükler süreci şeytanın vesvesesiyle adım adım ilerler, büyüdükçe büyür. Nihayetinde *fahşâ* olarak nitelendirilen bir hâle gelir. Dolayısıyla şeytan insanı infak etmede yadrganacak, tepki toplayacak bir tavra yönlendirir. Sonuç olarak el-Bakara 2/268 ayetindeki *fahşâ* kelimesiyle bizzat cimrilik değil, cimrilikten kaynaklanan bir davranış olan isteyeniyi geri çevirme, onun ihtiyacını gidermeme, dolayısıyla cimrilik yaparak ona kötü muamelede bulunmuş olma kastedilmiştir. Nitekim isteyeniyi geri çevirmeme vurgusu başka ayetlerde de tekrar eder.¹⁰²

4.2.3. Hadsizlik

Fahşâ kelimesi el-Bakara 2/169 ile Yûsuf 12/24 ayetlerinde *sû*' kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Müfessirlerin bazıları *sû*' ile *fahşâ* kelimelerinin aynı anlama geldiğini, bazıları da aralarında fark olduğunu ifade etmiştir. Ancak farkın ne olduğu konusunda farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Buna göre *sû*' gizli masiyetler, *fahşâ* ise açık masiyetler anlamına gelir. Yahut *sû*' had cezası belirlenmeyen masiyetler, *fahşâ* ise zina ve şarap içmek gibi had cezası belirlenen masiyetler anlamındadır. Bir başka görüşe göre *sû*', hakkında yasaklama bulunan, *fahşâ* ise aklın kötü gördüğü şeylerdir.¹⁰³ Bir diğer yaklaşıma göre kalben işlensin organlarla işlensin *sû*' her türlü masiyeti içine alır; *fahşâ* ise bir *sû*' çeşididir; masiyetlerin büyük ve aşırı görülenlerini ifade eder.¹⁰⁴

¹⁰⁰ en-Nisâ 4/37; el-Hadîd 57/24.

¹⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/56.

¹⁰² ed-Duhâ 93/10. Ayrıca bk. ez-Zâriyât 51/19; el-Meâric 70/24-25.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, 1/618-619.

¹⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/186.

Sû' kelimesinin kavramsal çerçevesi *fahşâ* kelimesinden daha geniştir. Bu bakımdan her *fahşâ*, *sû'* kapsamına girer, ancak her *sû'*, *fahşâ* olarak nitelendirilmez. Kapsam yönünden aralarında fark olsa da dinî yönden aynı hükümedirler.¹⁰⁵ *Sû'* haddizatında kötü olan şeydir, *fahşâ* ise eyleme dönüştüğünde kötüleşen şeydir. Bunda da geçişlilikler söz konusudur. Haddizatında müsamaha gösterilebilecek bir kötülüğün (*sû'*) aşırılığa vardırılması *fahşâ*'dır. Örneğin sövmek *sû'* sayılır. İnsan nefesine yenik düşerek bir kez sövse insanlar buna müsamaha gösterir. Bu kişi *sû'* işlemiş olsa da işlediği *sû'* henüz *fahşâ* seviyesine varmamıştır. Ancak kişinin ağız bozursa, her ağzını açtığına edepsizce ve müstehcen kelimelerle konuşuyorsa artık onun *sû'* olan konuşması *fahşâ* reddesine varmıştır. Geniş anlamlı *sû'* kelimesinden sonra dar anlamlı *fahşâ* kelimesinin gelmesi, bütün kötülüklerden, özellikle de *fahşâ* olanlarından uzak durun mesajı verir.

el-Bakara 2/169 ayetinde kelime, helal ve temiz şeylerin yenmesi bağlamında kullanılarak şeytanın *sû'* ve *fahşâ*'yı emrettiği belirtilmiştir. Bazı müfessirler ayetteki *fahşâ* kelimesiyle zinanın kastedildiği kanaatindedir.¹⁰⁶ Oysa ayetteki bağlamın yeme içme konusundaki birtakım uygulamalarla ilgili olduğu açıktır. Nitekim bazı Arap kabileleri tereyağı ve kurut gibi çeşitli yiyecekleri yemeyi kendilerine haram kılmış; birtakım hayvanları da “bahîra”, “sâibe”, “vasîle” ve “hâm” adıyla tabulaştırıp kendilerine yasaklamıştı.¹⁰⁷ Ayet bunlara atıfta bulunarak Allah'ın helal ve temiz kıldıklarından yenilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Allah'ın yetkisinde olan haram veya helal kılmayı bazı kabileler ihlal ederek hadlerini aşmış ve helal yiyecekleri haram kılarak kendilerince bir otorite kurmaya kalkmışlardır. Ayetteki *fahşâ* kelimesi de onların bu hadsiz aşırılıklarının şeytanın vesvesesiyle ortaya çıktığını beyan etmektedir.

4.2.4. İffetsizlik

Yûsuf 12/24 ayetinde *fahşâ* kelimesi, kendisinden yüz kızartıcı ve iffeti zedeleyici bir talepte bulunulması bağlamında kullanılarak Allah'ın Hz. Yusuf'u *sû'* ve *fahşâ*'dan alıkoyduğu belirtilmiştir.

Râzî bu ayetteki *sû'* ile *fahşâ* kelimelerinin farklı anlamlarda kullanıldığını belirtmiş; bunları *sû'* elin işlediği suç, *fahşâ* ise zinanın kendisidir; *sû'* öpmek ve

¹⁰⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 2/105.

¹⁰⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrar*, 1/237.

¹⁰⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/155.

şevhette bakmak gibi *fâhişe*'yi davet eden şeyler, *fahşâ* ise bizzat zinanın kendisidir şeklinde özetlemiştir.¹⁰⁸ İbn Âşûr ise buradaki *sû* kelimesini kendisine duyulan güvene ihanet, *fahşâ*'yı da zina masiyeti anlamında tefsir etmiştir.¹⁰⁹

Ayetin başında kadının Hz. Yusuf'u aklına koyduğu, Hz. Yusuf'un ise Allah'ın lütfü sayesinde bir erkeğin kadına karşı hissedebileceği duygulardan korunduğu ifade edilmiştir. Allah'ın Hz. Yusuf'u koruduğu durum, sadece zina ile sınırlı değildir. Allah onu, kendisine ikramda bulunan birine hainlik etmekten, kendisine helal olmayan bir kadına meyletmekten, başkasıyla evli bir kadınla gayrimeşru bir ilişkiye girmekten uzak tutmuştur. Kısacası aradaki yakınlığı suistimal ederek kendisine barınacağı ve karnını doyuracağı bir yuva veren birinin karısına meyletmek bile başlı başına bir iffetsizliktir. İşte Allah'ın Hz. Yusuf'u koruduğu aşırılık, böylesi bir iffetsizliktir. Sonuç olarak Yûsuf 12/24 ayetindeki *fahşâ* kelimesinin anlamı sadece zina ile sınırlı olmayıp zina ile sonuçlanabilecek her türlü iffetsizliği içine almaktadır.

4.2.5. Aşırı Kötülükler

Fahşâ kelimesi en-Nûr 24/21 ve el-Ankebût 29/45 ayetlerinde *münker* kelimesiyle, en-Nahl 16/90 ayetinde ise *münker* ve *bagy* kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır.

en-Nûr 24/21 ayetinde, Hz. Âişe'ye iftira atılmasıyla ilgili olay bağlamında müminlere şeytanın izinden gitmemeleri öğütlenmiş, gerekçe olarak şeytanın sadece *fahşâ* ve *münker*'i emrettiği ifade edilmiştir. Her ne kadar surenin 19. ayetindeki *fâhişe* kelimesi zina iftirası olarak yorumlansa da buradaki *fahşâ* ile belirli ve tek bir masiyetin değil, genel olarak aynı mahiyetteki masiyetler bütününe kastedildiği anlaşılmaktadır. Çünkü ayet genel bir hüküm vazetmekte, şeytanın genel tavrını haber vermektedir. Nitekim tefsirlerde de bu ayetteki *fahşâ* kelimesi son derece çirkin şey, *münker* kelimesi ise şeriatin veya aklın inkâr ettiği şey anlamında tefsir edilmiştir.¹¹⁰

el-Ankebût 29/45 ayetinde ise namazın insanı *fahşâ* ve *münker*'den alıkoyacağı ifade edilmiştir. Bu ayet de bir önceki ayet gibi genel bir hüküm vazetmektedir. Dolayısıyla bu ayetteki *fahşâ* kelimesi de son derece çirkin şey

¹⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 18/444.

¹⁰⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 12/255.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/347; Ebû Hayyân, *el-Bahr*, 8/24; Bikâi, *Nazmü'd-dürer*, 13/236.

anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle tefsirlerde *fahşâ* insanların veya şeriatin müsamaha ile karşılayacağı sınırı aşan söz veya eylem, *münker* de şeriatin kabul etmediği ve olmasına rıza göstermediği şey olarak tefsir edilmiştir.¹¹¹

Yukarıda *sû* ile *fahşâ* arasındaki farka yer verilirken *sû* 'un haddizatında kötü olan şeyler anlamına geldiği ifade edilmişti. Aslında *sû* veya *münker*, genel anlamda kötü olan şeyler için değişik açılardan kullanılan isimlerdir. Kişinin, toplumun ve dinin yadırgadığı ve olmamasını istediği inanç, düşünce ve davranışlar *münker* olarak isimlendirilir. Bunlar kişi veya toplum açısından zarar verici nitelikte olmaları bakımından *sû* olarak adlandırılır. Ancak *sû* ve *münker* olan hususlar için küçük, büyük, hafif, ağır veya aşırı gibi durumlar söz konusudur. İşte *fahşâ* nitelemesi büyük veya aşırı olarak nitelendirilebilecek *sû* ve *münker* hususlar için yapılır. Temelde yapılması helal olan bir şeyin haddi aşması ve zarar verici hâle gelmesi durumunda ona *fahşâ* denir. Bu husus *fahşâ* hâlini aldığı için aynı zamanda *sû* ve *münker* olarak da adlandırılır. Bir anlamda *fahşâ*, günahın sıradanlaştırılması hâlini ifade eder.

Fahşâ kelimesinin *münker* kelimesiyle birlikte geçtiği diğer yer en-Nahl 16/90 ayetidir. Ancak burada *bagy* kelimesi de kullanılmıştır. Bu ayette Allah'ın *adl*, *ihsân* ve *îtâ-i zi'l-kurbâ*'yı emrettiği, *fahşâ*, *münker* ve *bagy*'i yasakladığı ifade edilmiştir. Bu ayetteki *fahşâ* kelimesi insanın gizli yaptığı kötülükler veya genel anlamda kötülükler şeklinde tefsir edildiği gibi zina veya şehvetin etkisiyle işlenen kötülükler olarak da tefsir edilmiştir.¹¹² Emredilen ve yasaklanan hususlar arasında zıtlık ilişkisi kurularak *fahşâ*'yı *ihsân*'ın mukabili olmak üzere adaleti gözetmede şiddetli kusur göstermek olarak tefsir eden yaklaşımlar da vardır.¹¹³

Bazı müfessirlerin yaptığı gibi *fahşâ* kelimesini zina şeklinde tefsir ederek belli bir masiyet çeşidiyle sınırlandırmak ayetin bağlamı açısından uygun değildir. *Fahşâ*'yı zina olarak tefsir edenler bunu örnek olarak zikretmiş olabilirler. Ancak Nahl Süresi'nde zina veya buna benzer günahlara değinen bir ayete rastlanmaz. Aksine bu surede genel olarak şirk ve buna bağlı olarak ortaya çıkan günahlar, haksızlıklar, adaletsizlikler, din kisvesine büründürülen aşırı ve sapkın uygulamalar, bozuk inançlar eleştirilir. Dinin sosyal hayat açısından özünü oluşturan adalet, insanlara iyilik ve güzellikle muamele etmek, akrabayı

¹¹¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 20/260.

¹¹² Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 14/336; İbn Atiyye, *el-Muharrar*, 3/416; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/261.

¹¹³ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 11/238.

gözetmek, ahde vefa gibi güzel hasletleri kökleştirmenin; dini zedeleyen aşırılıklar, kötülükler, insanları hor hakir görmek veya itip kakmak, muhtaçların onurunu kırmak, verdiği sözü tutmamak gibi kötü hasletleri toplumdaki uzaklaştırmanın gereği vurgulanır. Dolayısıyla surenin 90. ayetinde çizilen çerçeveyi bu kapsamda değerlendirmek gerekir. Buna göre *adl*, *ihsân* ve *îtâ-i zi'l-kurbâ* gibi emredilen; *fahşâ*, *münker* ve *bagy* gibi yasaklanan davranışları belli bir olayla sınırlı görmemeli; lafzın lügat olarak delalet edebileceği bütün anlamların kastedilmiş olabileceğini göz önünde bulundurmalıdır. Nitekim İbn Âşûr ayete böyle yaklaşmış ve *fahşâ* lafzını, bozuk olması bakımından herkesin kınadığı, insanın fesadına sebep olan söz veya eylem olarak tarif etmiş; batıl inanç veya toplumu bozan her türlü eylemi bu kapsamda değerlendirmiştir. İnsan öldürmek, hırsızlık yapmak, zina suçlamasında bulunmak, mal gaspetmek gibi fertlere zarar veren; eşkıyalık veya zina yapmak, kumar oynamak, alkol tüketmek gibi topluma zarar veren davranışları buna örnek olarak göstermiştir. Dolayısıyla uygun ve olması gerekeni bozan her şeyin *fahşâ* kapsamına girdiğini belirtmiştir.¹¹⁴

Bu açıklamalar *fahşâ* kelimesinin Kur'an'da geçtiği bağlama göre Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmek, cimrilik yapıp isteyeniyi geri çevirmek, kul olarak haddini bilmemek, iffetsizlik ve aşırı kötülükler anlamlarında kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç

Fhş kökünden türemiş olup Kur'an'da kullanılan *fâhişe*, *fahşâ* ve *fevâhiş* kelimelerinin anlamlarıyla ilgili tefsir eserlerinde görülen anlam karmaşasını gidermek ve Kur'an'daki anlamlarını netleştirmek için yaptığımız çalışmada önce *fhş* kökü üzerinde durduk. Bu kökten türeyen kelimelerin bir sözü duyan, davranışa veya duruma şahit olan kişinin o söze, davranışa veya duruma ya da bunları yapana atfettiği olumsuz değeri yansıttığını gördük. Buna göre *fhş* kökünden türeyen kelimeler sözle ilgiliyse o sözün kaba saba, müstehcen, muhatabı kırıcı, incitici, yaralayıcı ve acımasız nitelikte olduğunu; fiille veya kişiyle ilgiliyse bu fiilin ve kişinin aynı nitelikleri taşıdığını göstermektedir. Ancak bir durum söz konusuyla bu takdirde o durumun yadığanan, beklenmeyen, aşırı görülen, tepki çeken bir durum olduğunu ifade etmektedir. Bu geniş çerçevesi sebebiyle, "Defol!" diyerek birini kovmaktan onu dövmeye; erkeğin

¹¹⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 14/257.

yabancı kadına müstehcen sözler söylemesinden onunla zina yapasına; cinsel ilişkide doğal olmayan yollara tevessül etmesine varıncaya kadar pek çok söz, davranış ile bunların faili bu kökten türeyen kelimelerle tanımlanmıştır.

Özel olarak incelediğimiz *fâhişe* ve onun çoğul şekli olan *fevâhiş* ile isim şekli olan *fahşâ* kelimeleriyle genelde iki tür eylemin nitelendirildiği görülmüştür. Birincisi cinsel sapmalar ve ilişkilerdir. İkincisi de cana kıymak, namuslu insana iftira atmak, dilencilik yapana tersleyerek kovmak, konu komşudan bir şeyleri esirgemek, kibirlenmek, müstehcen konuşmak, dedikodu yapmak veya kadının kocasına, kocanın da karısına ait haklara riayet etmemesi gibi toplum tarafından yadırganan ve aşırılık, haddini bilmezlik, sınır tanımazlık olarak değerlendirilen davranışlardır.

Kur'an'daki anlamları bakımından *fâhişe* Allah'ın izin vermediği çok çirkin davranışlar, Kâbe'yi çıplak tavaf etmede olduğu gibi birtakım edepsizlikler, üvey anneyle evlenme gibi toplumsal anlamda yadırganacak uygulamalar anlamında belli bir davranışı değil de çok sayıda davranışı içine alacak bir kapsamda kullanılmıştır. Ayrıca zina veya masum birine zina iftirasında bulunma anlamında kullanıldığı ayetler de vardır. Hz. Lut'un tebliğde bulunduğu kavmin erkeklerinde görülen eşcinsel eğilimler de Kur'an'da bu kelimeyle zikredilmiştir. Keza karı koca arasındaki hukuka taraflardan birinin riayet etmemesi anlamına gelen nüşuz olgusu da bu kelimeyle anlatılmıştır. *Fâhişe* kelimesinin çoğulu olan *fevâhiş* kelimesi de çoğul olması nedeniyle, birden fazla eylemi kapsayacak şekilde kullanılmıştır.

Fahşâ kelimesi ise Kur'an'da çoğunlukla dar çerçevede kullanılmıştır. Bazı Arap kabilelerinin yaptığı Kâbe'yi çıplak tavaf etme uygulaması, dilencilik yapana cimrilik gösterip kaba bir tavırla eli boş çevirme, Allah yasaklamadığı hâlde birtakım hayvanları tabulaştırıp etlerini yemeyi yasaklama, iffeti yok eden cinsel temaleyüllere kapılma anlamında kullanılmıştır. Her insanın kötü ve aşırı olarak nitelendireceği türdeki kötülük ve çirkinlikler de Kur'an'da bu kelimeyle anlatılmıştır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Merkezü'l-Buhûs. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1437/2013.
- el-Âcürri, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyin. *Zemmü'l-livât*. thk. Mehdî es-Seyyid İbrahim. Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.
- el-Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdullah. *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-Seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbâri Atiyye. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- el-Âlûsî, Mahmûd Şükrî. *Bülûgu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*. tsh. Muhammed Behcet el-Eserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1342/1924.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah. *el-Furûku'l-lugaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selîm. Kahire: Dârü'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1428/2007.
- el-Berîdî, Ahmed Muhammed; Fehd İbrahim ed-Dalî'. *Mevsûatü'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm*. Riyad: Darü't-Tedmüriyye, 1436/2014.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-kebîr*. thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî. Kahire: Merkezü Heçr, 1432/2011.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Şuabü'l-îmân*. thk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî. Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- el-Bikâî, İbrâhîm b. Ömer. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-ây ve's-süver*. Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Nuhât, 1422.
- el-Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Bursân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hûlân*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Beyrût: Dârü'l-Cîl, 1410.
- Cevâd Alî. *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Dârü's-Sâkî, 1422/2001.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh ve Tâcü'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgaffâr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- ed-Dâmegânî, el-Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsu'l-Kur'ân ev islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Abdülaziz Seyyidülehl. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
- Ebû Hayyân Esîrüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî. *el-Bahrü'l-muhîl*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1420/1999.
- Ebû'l-Bekâ Eyyüb b. Mûsa el-Kefevî. *el-Külliyât*. Adnân Dervîş; Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Ebû's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *Tefsîrû Ebû's-Suûd: İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed İvaz Mür'ib. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Fayda, Mustafa. "İfk Hadisesi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/507-509. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

- el-Firûzâbâdî, Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub. *Besâirü zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: el-Meccisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1393-1416/1973-1996.
- Günay, Hacı Mehmet. “Nüşuz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/303-304. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî; İbrahim es-Samerrâî. [y.y.]: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *el-Garibeyn fî'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. thk. Ahmed Ferîd el-Yezîdî. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrarü'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-azîz*. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ezdî. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzî Münîr Baalbekî. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed er-Râzî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed er-Râzî. *Mücmelü'l-luga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- İbn Hanbel, Ahmed. *el-Mevsûatü'l-Hadîsiyye: Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâût; Âdil Mürşîd v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. thk. Mustafa es-Sekkâ; İbrahim el-Ebyârî; Abdülhafiz eş-Şilebî. Kahire: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî bi-Mısır, 1375/1955.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1372-1373/1952-1953.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdır, 1414.
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Yaiş, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn el-Esedî. *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî*. thk. Emîl Bedî Yakûb. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebû'l-Ferec. *Nüzhretü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücuüh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- Karaman, Hayreddin; Mustafa Çağrırcı; İbrahim Kafî Dönmez; Sadrettin Gümüş. *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrâhîm Etfeyyîş. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Mâlik b. Enes. *el-Müdevvene*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne: Tefsirü'l-Mâtürîdî*. thk. Mecdi Basellûm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

- el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsîrû'l-Mâverdî*. thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye; Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.
- Mu'cemü'd-Devha et-Târihi li'l-Lugati'l-Arabiyye*, (Erişim 18 Nisan 2023). <https://www.dohadictionary.org/root/>
- Muhammed Reşid Rızâ. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-hakîm: Tefsîrû'l-Menâr*. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasan el-Ezdi el-Belhî. *Tefsîrû Muḫâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1423/2002.
- el-Mustafavî, Hasan. *et-Tahkîk fi kelimâti'l-Kur'âni'l-kerîm*. Londra: Merkezü Neşri Âsâri'l-Allâme el-Mustafavî, 2009.
- Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.
- er-Râgib el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dârü'l-Kalem; Dârü's-Şâmiyye, 1412.
- er-Râzî, Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb: et-Tefsîrû'l-kebîr*. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- es-Semîn el-Halebî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf. *Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnüssûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- es-Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*, Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr*. Dimeşk: Dârü İbn Kesîr, 1431; Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1431.
- et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- et-Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîrû't-Taberî: Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Dâru Hecc, 1422/2001.
- et-Tabersî, Ebü Ali el-Fazl b. el-Hüseyn. *Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Ulûm, 1426/2005.
- et-Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir; Muhammed Fuâd Abdülbâkî; İbrahim Atve İvaz. Mısır: Şeriketü ve Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- et-Tûsî, Ebü Cafer Muhammed b. el-Hasan. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Küveyt: Vüzâratü'l-İrşâd, 1385-1422/1965-2001.
- ez-Zemaşerî, Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Esâsü'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-sûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- ez-Zemaşerî, Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an haḫâiki gavâmidi't-tenzil*. Kahire: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs; Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.